

Časopis
pre jazykovú
kultúru
a terminológiu

Orgán
Jazykovedného ústavu
Ludovíta Štúra
SAV

HLAVNÝ REDAKTOR

Matej Považaj

VÝKONNÁ REDAKTORKA

Elena Urbancová

REDAKČNÁ RADA

Klára Buzássyová, Adriana Ferenčí-
ková, Ján Findra, Gejza Horák, Ján
Horecký, Ján Kačala, Ivan Masár,
Mira Nábělková, Jozef Pavlovič,
Mária Pisárčiková, Matej Považaj,
Anna Rýzková, Ján Sabol, Elena
Urbancová, Pavol Žigo

REDAKCIA

813 64 Bratislava, Panská 26

- KAČALA, J.: Výrazová a významová
diferenciácia a vznik nových pome-
novaní. Podstatné meno *kruhy* ... 225
UHLÁR, V.: O pôvode názvov *Slovák,*
Slovensko a slovenčina 230

DISKUSIE

- DVONČ, L.: Názvy štátov v spisovnej
slovenčine 236

ZO STUDNICE RODNEJ REČI

- Z čoho sa napíť. L. Dvornická . 242

ROZLIČNOSTI

- Nesprávny výraz *je k videniu*. J. Ho-
recký 244
Akého rodu je meno papagaja *ara*?
M. Považaj 245
O zreteľnom vyjadrovaní zásahu.
J. Holý 247

SPRÁVY A POSUDKY

- Prvé dva zväzky Historického slovníka
slovenského jazyka. J. Kačala . 249
Literárna onomastika v Prešove.
P. Odaláš 253

SPYTOVALI STE SA

- Jeden originálny frazeologizmus. J. Ka-
čala 255
Orbitál či orbital? M. Považaj .. 256

Výrazová a významová diferenciácia a vznik nových pome- novaní

Podstatné meno *kruhy*

JÁN KAČALA

V našich výkladových slovníkoch (t. j. v Slovníku slovenského jazyka - ďalej SSJ - a v Krátkom slovníku slovenského jazyka - ďalej KSSJ) sa podstatnému menu *kruh* prisudzujú štyri významy. V našej súvislosti je dôležitý 4. význam, ktorý sa v SSJ I, s. 779, vykladá takto: "spoločnosť ľudí rovnakých záujmov, rovnakého spoločenského zaradenia"; ako ilustračné príklady sa potom uvádzajú jednak spojenia s heslovým slovom v jednotnom čísle (*kruh záujemcov, rodinný kruh, v kruhu rodiny, v kruhu rovesníkov*) a jednak spojenia s heslovým slovom v množnom čísle (*vyššie kruhy, priemyselné kruhy, odborné kruhy, vzdelané kruhy, úradné kruhy, vládne kruhy, vojenské kruhy*). Podobné je spracovanie 4. významu aj v KSSJ (s. 169-170): výklad znie "skupina blízkych ľudí; ľudia s rovnakým zameraním a záujmom" a exemplifikácia: *rodinný kruh; odborné kruhy, kruh milovníkov poézie*.

V obidvoch slovníkových dielach sa v rámci exemplifikácie uvádzajú spojenia, v ktorých je podstatné meno *kruh* iba v jednotnom čísle, a takisto aj spojenia, v ktorých je podstatné meno *kruh* iba v množnom čísle. Tým sa zároveň aj skresľuje skutočný stav v jazyku, lebo výskyt slova *kruh* iba v singulárovej podobe a z druhej strany *asa* iba v plurálvej podobe je viazaný na jeden tvar, ako aj na spájateľnosť s rozdielnymi prídavnými (prípadne aj podstatnými) menami, takže vzťah singulárovej a plurálvej formy možno vidieť skôr ako komplementárnu distribúciu: tam, kde sa vyskytuje singulár-ová podoba, nie je možná plurál-ová podoba a naopak.

S touto formálnomorfologickou disimiláciou (rozlíšením) ide ruka v ruke aj disimilácia v sémantike, vo význame týchto dvoch foriem. V obidvoch formách ide síce o istú rovnorodú skupinu ľudí, ale ďalšie znaky sú už rozdielne. Pri singulárovej podobe *kruh* ide o skupinu zviazanú neoficiálnymi, najmä rodinnými, priateľskými, prípadne záujmovými znakmi, kým pri plurálovej podobe *kruhy* ide skôr o skupinu zviazanú profesionálnymi, zamestnaneckými hľadiskami, prípadne o skupinu z hľadiska jej postavenia v spoločenskom rebríčku a pod. Ukazujú to príklady (ktoré sme si vypísali z lexikálnej kartotéky Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV):

rodinný kruh, domáci kruh, rodičovský kruh; kruh rodiny, kruh priateľov, kruh spolupracovníkov, kruh známych a kamarátov, kruh záujemcov o liečivé rastliny, kruh rovesníkov; oslavovať v úzkom kruhu rodiny, prísť do kruhu detí, rozhovoriť sa v užšom kruhu dôstojníkov; Hurban prišiel a vďačne pobudol v kruhu Chorvátov. (T. Winkler). – Správal sa k nám ako starý známy, každému tykal, akoby sa v našom kruhu roky zdržiaval. (F. Švantner) – Mladost' ho už vylúčila zo svojho kruhu. Nepatrí nikam, nikomu. (P. Andruška)

hospodárske kruhy, podnikateľské kruhy, obchodné kruhy, odborné kruhy, vedecké kruhy, umelecké kruhy, finančné kruhy, vojenské kruhy, politické kruhy, úradné kruhy, vlastenecké kruhy, cirkevné kruhy, katolícke kruhy, vládne kruhy, vládnuce kruhy; žena z vyšších kruhov; pochádzať z lepších, najlepších kruhov; názory oficiálnych kruhov vo Viedni; mať správy z dobre informovaných kruhov; Bol na príkaz dvorských kruhov Štefana I. oslepený a uväznený. (Slovensko. I. Dejiny) – Jej spojenie s vysokými kruhmi donieslo mu výdatnejšie objednávky v kruhoch vysokej šľachty. (J. Alexy) – vládnuce fašistické kruhy Nemecka (zborník 1949)

Z uvedených príkladov je zjavné, že v spojeniach s podstatným menom *kruh* v jednotnom čísle nie je možné použiť podstatné meno *kruh* v množnom čísle a naopak. A ak taká možnosť je, ide bezpochyby o rozdielny význam singulárovej podoby oproti plurálovej podobe slova *kruh*. Veľmi často sa napríklad v preskúvanom archívnom materiáli vyskytuje spojenie *podnikateľské kruhy*, resp. *kruhy podnikateľov*. Tu sa plurálovou formou *kruhy* označuje istá vrstva, skupina ľudí podľa svojej pracovnej náplne (t. j. podnikania) a zároveň podľa spoločenského postavenia vyplývajúceho z tejto pracovnej náplne. Naproti tomu ak by sme sa stretli so spojením *kruh podnikateľov*, v ktorom je podstatné meno *kruh* v jednotnom čísle, vybavila by sa nám v mysli pravdepodobne istá záujmová organizácia (krúžok), v ktorej sú združení podnikatelia.

V spojeniach so singulárovou, ako aj s plurálovou podobou slova *kruh* sú z jazykovedného hľadiska dôležité niektoré ďalšie činitele, charakterizujúce ráz (povahu) týchto spojení. Predovšetkým sa žiada upozorniť na to, že slovo *kruh*, resp. *kruhy* ako substantívny základ spojení v mnohých prípadoch vykazuje status kategoriálneho slova s veľmi všeobecným vecným významom, ale s nenahraditeľnými vlastnosťami v rovine najvšeobecnejšieho

substantívneho významu (t. j. významu predmetnosti) a najmä v rovine gramatického významu, t. j. substantívnych gramatických kategórií rodu, čísla a pádu. Ako nositeľ týchto vlastností je substantívum *kruh*, *kruhy* nenahraditeľnou súčasťou takýchto spojení a bez neho by tieto spojenia nemohli plniť v jazyku tú úlohu, ktorú ako viacslovné pomenovania majú plniť a pre ktorú v jazyku vznikli. Spomínané kategoriálne postavenie výrazu *kruh*, *kruhy* v analyzovaných spojeniach má na spojenie ako celok taký dosah, že nositeľom vecného významu celého spojenia je syntakticky podradené podstatné meno fungujúce ako nezhodný prívlastok substantíva *kruh*, *kruhy* alebo prídavné meno vystupujúce ako zhodný prívlastok kategoriálneho podstatného mena. Z tohto rozloženia gramatických a sémantických významových prvkov v takýchto spojeniach vyplýva potom vzájomná nerovnocennosť obidvoch zložiek, ale zároveň aj vzájomná odkázanosť takýchto zložiek spojenia na seba. Spojenia vybudované na kategoriálnych podstatných menách, vyznačujúcich sa všeobecným lexikálnym významom, sú prejavom tendencie po multiverbizácii (t. j. po viacslovnosti) pomenovaní v súčasných jazykoch. V tejto súvislosti len na okraj pripomeňme, že podobný vývin zaznamenávame aj pri druhom z centrálnych slovných druhov, t. j. pri slovese; na kategoriálnych slovesách sú vybudované také spojenia ako *dať*, *dávať prednosť*, *robiť*, *urobiť kontrolu*, *dostať*, *dostávať do pomykova* a mnohé ďalšie, ktoré pre svoj význam v súčasnej slovej zásobe slovenčiny Krátky slovník slovenského jazyka po prvý raz systematicky zachytáva a spracúva ako osobitný typ viacslovných pomenovaní (aj na rozdiel napríklad od frazeologických pomenovaní).

Spojenia s kategoriálnymi podstatnými menami ako špecifický typ pomenovaní po svojom vzniku začínajú v slovej zásobe jazyka žiť svojím vlastným životom. Jedným z jeho prejavov je aj utváranie samostatných sémantických vzťahov k už jestvujúcim typom pomenovaní, najmä jednoslovných. K najdôležitejším sémantickým vzťahom patrí vzťah synonymie, rovnosť jazykových jednotiek (synonymické vzťahy pri paralelných slovesných spojeniach a ich jednoslovných náprotivkoch rozobrala v samostatnom príspevku M. Pisárčiková, 1977). Aj spojenia s podstatným menom *kruh*, *kruhy* utvárajú synonymické vzťahy so zodpovedajúcimi jednoslovnými pomenovaniami, ako o tom svedčia dvojice či trojice súvzťažných pomenovaní typu *rodinný kruh, kruh rodiny – rodina, priateľský kruh, kruh priateľov – priatelia, kruh spolupracovníkov – spolupracovníci, kruh mladých – mladí, mládež, kruh rovesníkov – rovesníci...; podnikateľské kruhy, kruhy podnikateľov – podnikatelia, finančné kruhy, kruhy finančníkov – finančníci, odborné kruhy, kruhy odborníkov – odborníci, umelecké kruhy, kruhy umelcov – umelci, dvorské kruhy – dvor, vlastenecké kruhy, kruhy vlastencov – vlastenci* atď. Iné prípady ukazujú, že medzi viacslovným a zodpovedajúcim jednoslovným pomenovaním nejde o priamočiary synonymický vzťah, lebo viacslovné spojenie má širší význam, zahŕňa širší okruh označených prvkov.

Tak je to napríklad pri spojeniach *vládne kruhy*, *vládnuce kruhy*, ktoré majú oveľa širší význam ako súvzťažné jednoslovné pomenovanie *vláda*. Na druhej strane stoja prípady, keď viacslovné pomenovanie má jednoznačnejší, užšie vymedzený význam ako paralelné jednoslovné pomenovanie. Tak je to podľa našej mienky pri súvzťažnej dvojici *cirkevné kruhy* – *cirkev*: kým spojenie *cirkevné kruhy* označuje skôr skupinu vedúcich, rozhodujúcich osôb v istej oblasti cirkevnej pôsobnosti (t. j. cirkevných činiteľov), podstatné meno *cirkev* označuje náboženskú organizáciu zahŕňajúcu všetkých veriacich príslušného vyznania. Podobne ani v súvzťažných pomenovaniach *vojenské kruhy* – *vojaci*, *vojsko* nemáme pred sebou synonymický vzťah: dvojslovné pomenovanie *vojenské kruhy* označuje najmä skupinu rozhodujúcich vojenských činiteľov, kým pomenovanie *vojaci* sa vzťahuje na všetkých občanov vo vojenskej rovnošate, prípadne vo vojenskom pomere a pomenovanie *vojsko* takisto na (ozbrojených) občanov vo vojenskej rovnošate robiacich vojnové operácie.

Popri súvzťažných pomenovaniach so synonymickým vzťahom jestvujú, prirodzene, aj také spojenia so slovom *kruh*, *kruhy*, ktoré nemajú jednoslovný synonymný náprotivok, napr. *domáci kruh*, *vyšoké*, *vyššie*, *najvyššie kruhy*, *úradné kruhy* atď. A napokon sa žiada spomenúť aj také prípady spojení s kategoriálnym slovom *kruh*, *kruhy*, ktoré nevyhovujú požiadavkám na konštituovanie dvoj- či viacslovného pomenovania; to sú napríklad spojenia podstatného mena *kruh*, *kruhy* s rozličnými deiktickými (odkazovacími) slovami, ako sú najmä ukazovacie alebo prívlastňovacie zámená a prídavné mená (napríklad *tieto kruhy*, *uvedené kruhy*, *naše kruhy*, *ich kruh*, [vylúčiť] *zo svojho kruhu*...)

Zo syntaktickosémantického hľadiska hodnotíme podstatné meno *kruh*, *kruhy* ako slovo, ktoré si pri plnení pomenúvacej i syntaktickej funkcie vyžaduje záväzné doplnenie, resp. záväzný prívlastok, najmä zhodný (prípady sme uviedli vyššie). Nie je to nijaký výnimočný prípad, že slovo so všeobecným významom si pri plnení svojej funkcie ako pomenovanie i ako vetný člen vyžaduje záväzné doplnenie, je to výsledok práve jeho veľmi všeobecného, abstraktného, resp. kategoriálneho významu a rovnako sa ako pomenovania i ako jednotky vo vete správajú aj iné podstatné mená s podobným sémantickým obsahom, napríklad *tvar* (*kaplnka v tvare elipsy* – slovo *elipsa* je tu záväzným doplnením vo vzťahu k slovu *tvar*), *forma* (*informácia vo forme plagátu* – výraz *plagát* je tu takisto záväzným doplnením slova *forma*), *úloha*, *funkcia* a pod.

Z nášho rozboru výrazu *kruh*, *kruhy* vyplýva, že odlišná morfológická forma (odlíšenie podľa gramatickej kategórie čísla) je tu úzko zviazaná s rozdielom v sémantike singulárnej a plurálnej formy, a hoci nejde o výrazný významový rozdiel, jednako je dostačujúci na to, aby sme s opretím o rozdielnu morfológickú formu, o rozdielny lexikálny význam, ako aj o rozdielnu spájatelnosť obidvoch foriem konštatovali pri plurálnej forme oso-

bitný lexikálny význam a vznik osobitného slova *kruhy* v množnom čísle. Pre lexikografickú prax z toho vychodí potreba spracovať singulárnu a plurálnu formu podstatného mena *kruh* v dvoch významových jednotkách, pričom pri obidvoch významových jednotkách je nevyhnutným údajom aj morfológická forma, v ktorej vystupuje dané pomenovanie: v jednom význame je to len singulárna forma, v druhom význame iba plurálna forma. Význam singulárnej podoby *kruh* možno vystihnúť opisom "skupina ľudí spojená najmä rodinnými, priateľskými alebo záujmovými väzkami" (*rodinný kruh*, *kruh rodiny*, *kruh priateľov a známych*, *kruh milovníkov umenia* a pod.); význam plurálnej podoby *kruhy* možno charakterizovať opisom "skupina ľudí spojená profesionálnymi, zamestnaneckými a podobnými záujmami, najmä jej vedúci predstavitelia" (*obchodné*, *finančné*, *vojenské*, *cirkevné kruhy*, *kruhy odborníkov*, *umelcov*, *vyššie kruhy*, *informované kruhy* atď.). Z hľadiska postupu sémantického odvodzovania v rámci pomenovania *kruh* stoja uvedené významy v podstate na rovnakej úrovni, no význam viazaný na plurálnu podobu *kruhy* by sme so zreteľom na príznačnosť plurálu vo vzťahu k singuláru zaradili až za význam viazaný na singulárnu podobu *kruh*.

Už len na okraj poznamenávame, že pri plurálnej podobe *kruhy* ide naozaj o plurál podstatného mena *kruh* a nie o pomnožné podstatné meno (ktoré na rozdiel od plurálnej podoby označuje jeden predmet plurálovou formou, pričom singulárna forma sa v danom význame nevyskytuje).

Osamostatňovanie plurálnych foriem podstatných mien s vlastným významom prebieha v súčasnom jazyku aj v iných pomenovaniach. Vznik osobitného pomenovania s formou plurálu *kruhy* v spisovnej slovenčine je súčasťou a jedným z prejavov procesu neprestajnej formálnej i významovej diferenciacie pomenovaní. Príklad so slovom *kruh*, *kruhy* je aj názornou ukážkou súhry výrazovej a významovej stránky pri vzniku nového pomenovania.

Jazykovedný ústav Ludovíta Štúra SAV
Panská 26, Bratislava

LITERATÚRA

Krátky slovník slovenského jazyka. 2. vyd. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. Bratislava, Veda, 1989. 592 s.

PISÁRČIKOVÁ, M.: Synonymické vzťahy pri ustálených spojeniach typu dat' súhlas. Slovenska reč, 42, 1977, s. 144–153.

Slovník slovenského jazyka. I. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959. 832 s.

O pôvode názvov Slováč, Slovensko a slovenčina

VLADO UHLÁR

1. Správy prvého historika a cestovateľa, gréckeho Herodota (5. stor. pred Kristom) o Skýtoch-Oráčoch (poľnohospodároch) kdesi v hornom povodí Dnepra sú neisté a stotožňovať s týmto ľudom Slovanov nezodpovedá požiadavkám presnosti, ba sotva aj pravdepodobnosti. Až po uplynutí tisícročia neskororímsky historik Jordanes (Gót žijúci v Ravene v Taliansku) v latinskom spise *Gotica* (čiže O pôvode a dejoch Gótovej) zaznačil bezpečné správy o Slovanoch. V 6. stor. v dielach byzantského historika Prokopia je už viac správ o prítomnosti Slovanov na hraniciach Východorímskej ríše na dolnom Dunaji, a to ešte pred príchodom avarských družín (roku 558 je prvá správa o Avaroch a slovanských Antoch).

Jordanes spomína najstaršie sídla Slovanov, ktorí sa usadili v "Skýtii" rozprestierajúcej sa od prameňov Visly ponad Karpaty až po Dnester a po dolný tok Dunaja až k Čiernemu moru. Slovania už v 4. stor. spolu s Gótmí útočili na východorímske hranice na dolnom Dunaji. Jordanes hovorí o Venetoch (*Venethi*) pri Visle a o iných Slovanoch: "Hoci sa ich mená teraz menia podľa rodov a sídlisk, nazývajú sa predovšetkým Slovanmi (*Sclaveni*) a Antmi (*Antes*)."

Vo Fredegarovej kronike Franskej ríše sa Slovania (*Sclavi - Vinidi*) v našich končinách spomínajú až v odboji proti nadvláde Avarov po zjednotení franským kupcom Samom (vládol 35 rokov od roku 623 do 658).

Názov *Slovania* so základom *Slav* používa Jordanes v znení *Sclavini*, kým Fredegar a potom ďalší západní kronikári v znení *Sclavi*. Otvorenejšiu slovanskú výslovnosť samohlásky *o* totiž počuli a zaznamenávali samohláskou *a*, pritom vždy (podľa zvyku a systému latinčiny) medzi začiatočné spoluhlásky (*sl*) vkladali spoluhlásku *k* (v písme *c*) a písali *Sclaveni*, *Sclavi*.¹

Niektorí bádatelia názvov *Slověn*, novšie *Slovan*, spájali so slovom *sláva*, indoeurópsky *kleu* (slovo, sláva, chýr); takýto výklad bol veľmi rozšírený. Iní bádatelia názov *Slovan* spájali s koreňom *slav-* s významom "tiecť, plynúť, zvlažovať, kropiť, polievať, umývať, čistiť". Za Karpatmi najmä v poľskej a ukrajinskej oblasti je veľa miestnych a vodných názvov zo základu *slav-*,

¹ Meno *Sclavus* bolo v západnej Európe rovnoznačné s menom *otrok*. Totiž v slovanských krajinách boli do 11. storočia ešte trhy na otrokov z vojnových zajatcov, hoci kresťanstvo otroctvo zakazovalo. Konštantín-Cyriľ r. 866 si za odmenu vyučenia žiakov od Kocefa v Panónii vyžiadal 200 otrokov a prepustil ich na slobodu. Roku 1039 české knieža Břetislav I. po úspešnej koristej výprave do Poľska (dobil aj Hnezdno) tisíce zajatcov zviazaných na rukách a v drevených jarmách na krku po sto vysielal na trhy otrokov v južnej Európe pre krajinu islamu. V novoveku sa už pejoratívne používanie názvu *Sclavus* nahrádzalo podobou *Slavus*.

resp. *slav-*, napr. *Slovna*, *Slovňa*, *Neslovka*, *Slova*, *Slavec*, *Slavečín* a iných. Preto podľa archeológa L. Niederleho a niektorých jazykovedcov sa usudzovalo, že názov Slovanov vznikol podľa takýchto názvov vôd, barín a močiarov. Tento názor prijal aj J. Stanislav v *Dejinách slovenského jazyka I* (1956) v kapitole Najstaršie sídliská a pôvod Slovanov. E. Novák (1984) zamietá obidva výklady a domnieva sa, že tento názov neznámeho významu Slovania iba prevzali od východných Mongolov - Hunov v čase poroby, hoci do úvahy by skôr prichádzali Skýti, prípadne Avari. V tom sa E. Novák rozchádza aj s O. N. Trubačovom (1982) z Kyjeva, ktorý sa priklonil k Šafárikovmu učeniu o podunajskom pôvode Slovanov. (Ale aj E. Novák predpokladal, že spoza Karpát sa Slovania presunuli do Podunajska, svojej druhej pravlasti, a odtiaľ sa rozišli do nových, vlastne terajších krajín.)

Podobne Nemci nazývali Slovanov podľa cudzích Vindov - Venetov, ktorých poznali prv a Slovanov až po nich v ich susedstve. (Napri. aj na Slovensku na Spiši Slovenskú Ves nazývali *Windischendorf*, Slovenské Pravno *Windisch Proben* atď., ale v živej reči bol našim Nemcom Slováč Šlovakom, nem. *Schlowak*.)²

2. Samova ríša Slovanov s jadrom kdesi pri Dunaji a Morave v oblasti Viedne a Devína - Bratislavskej brány sa neudržala a až po dvesto rokoch našla novú podobu vo Veľkej Morave.

V tom čase ešte všetky slovanské kmene hovorili spoločnou praslovanskou (slovienskou) rečou, s malými (ale významnými) dialektovými rozdielmi. Roku 862 posolstvo kniežaťa Rastislava v Carihrade označovalo ľud Veľkej Moravy ako Slovienov: *A my Slověne prosta čędъ* (čiže prostý ľud, národ) a Rastislav je "*кнѣзь словѣньскыѣ*" (knieža slovienske; porov. Stanislav, 1956, s. 102). Inokedy túto sloviensku krajinu nazývajú podľa rieky Moravy Moravou a Rastislava moravským kniežaťom.

Konštantín-Cyriľ a Metod boli Grékmi zo Solúna, ale dobre ovládali aj reč širokých vrstiev ("...lebo vy ste Solúnčania a Solúnčania všetci čisto po

² Etnické pomenovanie *Schlowaken* oder *Wenden* čiže *Slováci* alebo *Vendí* sa nachodí v knihe Uhorský *Simplicissimus* nemeckého autora zo Sliezska (pravdepodobne hudobníka Daniela Speera, ktorý v rokoch 1654 - 1660 dobre poznal Spiš a Šariš, kde študoval a pôsobil ako vojenský bubeník). Vo svojej knihe Uhorsko delí na päť častí: Chorvátsko, Dolné Uhorsko (s Bratislavou), Spiš (ako samostatnú provinciu!), strednú časť "Schlowaken oder Wenden" a Horné Uhorsko (s Košicami, Šarišom a Zemplínom; porov. slovenský preklad a štúdiu historika J. Vlachoviča z nemeckého vydania vo Freiburgu z r. 1683, ktorý vyšiel v 2. vyd. v bratislavskom Tatranе r. 1975, najmä s. 79 a pozn. 9 v štúdiu na s. 224). Nemecký autor zo Sliezska ovládal poľštinu a nárečovú slovenčinu zo Spiša, kde sa učil ako potulný študent v Kežmarku a v Levoči.

Ján Kollár vo svojich spomienkach na školu v Kremnici medzi tamojšími Nemcami (handrbulcami) v knihe *Pamäti z mladších liet života* (poslovenčil K. Goláň, Bratislava, Tatran 1972, v kap. VII o Vojne medzi Slováckmi a Nemcami) uvádza, že Nemci bežne hovorili "*Schlowak*" (v nádvake *verdante Schlowak*, teda "prekliaty").

sloviensky rozprávajú" – čisto slověněsky besědujotъ). Takisto aj v ostatnej Macedónii boli slovienske kmene.³

Zánikom Veľkej Moravy po roku 906 nevznikli predpoklady na vznik spoločnej moravskej reči a národnosti; vtedy po rozpade praslovančiny naši predkovia už po začlenení do Uhorska (Hungaria) v končinách nad Dunajom a pod karpatským oblúkom na západe a od rieky Moravy až po Vihorlat a rieku Uh na východe ostali slovenským ľudom, stredovekou slovenskou národnosťou (národom) so slovenskou rečou. Toto územie sa ešte u kyjevského letopisca Nestora (roku 1113) volá *slověnskaja zemlja* (slovienska krajina).

Pod príkrovom stredovekej latinčiny sa v starom Uhorsku národnosť našich predkov zakrývala znením *Slavi*, ktorým sa označovali už naši Slovenci (Slováci), kým iné slovanské národy Srbi, Chorváti, Česi, Poliaci a potom aj Bulhari a Rusi mali už svoje osobitné národné názvy. Zatiaľ pôvodné meno *Sloven* u nás už v zúženom význame stalo sa aj názvom nášho ľudu (čiže feudálnej slovenskej národnosti).

3. Popri starej forme *Sloven* zo základu *Slov-* vznikla upravená podoba s využitím prípony *-ák/-iak*, t. j. *Slovák* (na východnom Slovensku i *Sloviak*), ako obdobne z podoby *Poľan* vznikol názov *Poliak*, z podoby *Slezan* názov *Sleziak*, zavše i pre Moravanov názov *Moravák* (alebo pre Pražanov názov *Pražák*).⁴

Aj podoba *Slovák* je starodávna. Výskumu vývinu tejto podoby, ktorá sa stala vlastnou nášmu národu, sa venoval J. Doruľa, a to najmä v štúdií *O vývine pomenovania Slovák* (1984). Dobre objasnil zložitý problém po storočia striedavého používania názvu *Slovák* vo význame "Slovan" i "Slovák" s postupným zúžením jeho významu až do súčasného stavu.

³ Praslovanské *ě* (v cyrilike označované osobitným písmenom *ѣ* "jat" po rozpade praslovančiny splynulo s *e*; za *Slověne* bolo *Sloveně/Sloveni*, za *slověnskijъ* bolo *slovenský*). Iná je terajšia podoba *Slovan*, pl. *Slovania* utvorená príponou *-an* ako *křesťan*, *pohan*, *vidiečan* i obyvateľské mená *Pražan*, *Nitran*, *Devan* (porov. aj obyvateľské miestne názvy *Moravany*, *Rybany*, *Turany*, *Kraľovany*, *Preseľany* a pod.). – Podľa ruského spôsobu (za *ě* / jat') aj u nás sa používala podoba *Slavian*, *Slaviani*, *slaviansky* (i *slavianofilstvo*). – Citáty v prepisovaní cyrilických textov zo Života Konštantína a zo Života Metoda sú podľa Stanislava (1956) a Ratkoša (1968).

⁴ Meno *Slověne* označovalo všetky slovanské kmene, bolo spoločné. Nestor (pred rokom 1113) píše: "...Bol jeden národ slověnský: Slověni, ktorí sedeli pozdĺž Dunaja, ktorých si podrobili Uhri, i Moravci i Česi i Lachovia (rozumej Poliaci) i Poľania (rozumej kmeň pri kyjevskom kniežacom sídle), ktorí sa teraz volajú Rusi." Nestor píše, že pri jazere Ilmen sa usadili Slověni a postavili hrad – mesto Novgorod (Stanislav, 1956).

Okrem týchto Slovenov si pôvodné meno uchovali Slovinci vo svojom mene *Slovenec*, *Slovenka*, *slovenski* (národ), krajina *Slovenija*. – Slovinci boli aj v severnom Poľsku (na konci 19. stor. celkom vyhynuli).

Podoba *Slovák* je po prvý raz písomne doložená v osobnom mene z nášho severného susedstva. Po roku 1291 sa dokladá v Krakove mešťan Matúš Slovák⁵ ako významný činiteľ strany, ktorá v čase mocenských rozbrojov v Poľsku účinne podporovala bohatého a mocného českého kráľa Václava II. (1278–1305).⁶ Prímenie krakovského mešťana *Slovák* mohlo by byť označením podľa pôvodu od nás, ale bolo skôr iba prezývkou podľa jeho obchodných stykov so susednou slovenskou oblasťou. O obchode s Poľskom svedčí listina z roku 1265, ktorou Belo IV. určoval práva a povinnosti kráľovského ľudu Liptova (predtým už roku 1257); tu sa spomína stanica (mýto s clom) v Tvrdošíne na Orave, kadiaľ prichádzali obchodníci z Poľska s olovom, soľou a súknom a kadiaľ k nám privádzali poddaných z Poľska (bez poplatkov). Z Liptova sa tadiaľ vyvážali aj kone.

Meno *Slowak* v Poľsku bývalo aj synonymom s menom *Slovan* (*Slowianin*), kým u nás sa názov *Slovák* jednoznačne používal ako označenie nášho národného mena.

4. Podoba *Slověnin* sa dlhšie udržiavala v českom kultúrnom prostredí v okolí univerzity. Tak z konca 14. stor. v tzv. Prešporskom (Klaretovom) slovníku sa dokladá ešte tvar *Slowynyn*, v Klaretovom slovníku sa popri *rozkočaných Čechoch* uvádzajú *skřivení Slověnini* a ešte roku 1424 sa spomína popravený *Slověnin Lukáš* z Nového Mesta nad Váhom (Rožmberská kniha).⁷

Príezvisko *Slovačko* (*Zlowachko*) sa uvádza v Turóczyho kronike Uhorska⁸ pri opise udalostí po roku 1458 v súvislosti s Jiskrom, Pangrácom,

⁵ Po zmene *ě > e* už v 11. stor. sa tvar *Sloveni* v akuzatívne *Sloveny/Slověny* dostával do protikladu s tvarmi obyvateľských názvov (po vokalickej mäkkostnej korelácií) *Rybány* (nárečovo *Ribení*), *Turány* (v *Zempline Turiany*), *Doľány*, *Chrabrány* atď. Porov. aj miestny názov v Turci *Sloveny* (zachovaná výslovnosť *Sloveni*, úradne teraz *Sloveny*). Preto sa asi proti tvaru *Sloven/Slověn* uprednostnil a prevládol výraznejší tvar s príponou *-ák*, *Slovák*.

⁶ Český historik J. Šusta, profesor všeobecných dejín na Karlovej univerzite v Prahe, to pokladal za potrebné uviesť a zdôrazniť vo svojom výklade nám, svojim poslucháčom. Bolo to v čase polemiky o "staré Slovensko" a "starý Liptov" medzi D. Rapantom a V. Chaloupeckým (i A. Húščavom) roku 1934. Archívne doklady z Krakova však vo svojom diele *Dvě knihy z českých dějin* (I. Poslední Přemyslovci, II. První Luxemburgové) neuviedol a mne sa v súčasnosti nepodarilo získať overené doklady z Krakova. No svedectvo historika J. Šustu je hodnoverné a dôležité.

⁷ Podľa B. Varsika (Slováci na pražskej univerzite...15), ako uvádza Stanislav (1956, s. 104, pozn. 140). Porov. aj B. Varsik: *Vznik a rozvoj slovenskej národnosti v stredoveku*. Historický časopis, 32, 1984, s. 529–554, najmä s. 531.

⁸ Z uhorskej kroniky J. Thuróczyho *Chronika Hungarorum*, z vydania v Brne (r. 1488), ktorej exemplár (prvotlač) opatruje knižnica Matice slovenskej v Martine; z nej je farebná reprodukcia príslušnej strany s menom *Slovačko* (*Zlowachko*), priložená po s. 80 v knihe *Národná svetlica*. Výber dokumentov k dejinám Matice slovenskej. Zostavili M. Eliáš s V. Šarluškom. Martin 1988.

Talafusom, Axamitom (veliteľmi žoldnierskych družín ešte aj na začiatku vlády Mateja Korvína), keď je zjavné, že "slovenské etnikum sa odlišuje od Poliakov a Čechov" (Slovenské dejiny I, 1986, s. 472).

5. Odvodené vzťahové prídavné meno *slovenský* je zjavne starobyľé a pôvodné, hoci úradná stredoveká latinčina mu nedovoľovala vyjsť v Uhorsku na svetlo. Prvé doklady od nás sú až z 15. stor. v Žilinskej knihe (1473) a v spišskej kázni z roku 1480 (kňaz číta evanjelium "slovenským jazykom"). – Doklad z roku 1294, na ktorý upozornil F. Uličný (1986) a ktorý sa týka chotára Liptovského Michala a Nemeckej (Liptovskej) Lupče, kde sa uvádza na chotárnici méta – *ad parvum arborem nistra* (správ. *nyirfa!*) *Slovenski Breza*, spochybnil P. Ratkoš (1988) zdôvodnením, že nejde o originál listiny, ale iba o neoverený odpis až z konca 18. storočia, v ktorom odpisovateľ vsunul vysvetlivku *slovensky breza*, nemysliteľnú v 13. storočí (no Uličný ju bránil).

6. Ženské podstatné meno *Slovenka*, odvodené z pôvodnej podoby mužského podst. mena *Sloven* príponou *-ka* sa aj s príd. menom *slovenský* zachováva odprvoti až dosiaľ. Iba výnimočne sa niekde používa novšia, nekorektná podoba *Slováčka* (bežnejšie na východnej Morave popri príd. mene *slovácky* a názve *Slovácko* odvodených zo základu *Slovák*).

7. Pretože slovenské kraje pod Karpatmi a nad Dunajom boli už od konca 10. storočia zväčša včlenené do stredovekého uhorského kráľovstva a za feudalizmu rozčlenené na kráľovské a potom na feudálne stolice (komitáty, župy), v latinských listinách a kronikách sa spomínalo iba *Uhorsko* (*Hungaria*), prípadne iba *Horné Uhorsko*, kým osobitný názov *Slovensko* sa pochopiteľne vyskytuje výnimočne a až neskoršie.

Treba však uviesť to, že staršie názvy krajín boli dvojmenné pomenovania: v syntagme k určenému menu *krajina* predchádzalo príd. meno z etnického názvu, napr. už r. 1113 Nestorom spomínaná *Slověnskaja zemlja* čiže *Slovenská krajina*, tak aj *Uhorská krajina*, *Poľská krajina* – alebo elipsou iba *Poľská* (*išiel do Poľskej*), *Česká*, *Nemecká*, *Talianska*, *Srbská*, *Chorvátska* a pod. Pred vznikom Česko-slovenskej republiky to bolo najmä v ľudovej reči (i piesňach) celkom bežné.

Iný, dnes už starobyľý spôsob označovania krajiny vznikol z akuzatívny plurálu etnických názvov, napr. *Čechy*, *Rakúsy*, *Maďary*, *Uhry* (príslovie *Hriech v Uhriech – pokuta v Poľskej*). Na Morave je už oddávna doložená podoba *Slováky* (*i ve Slovácích i v Slovákách*), ktorú uvádza gramatik J. Blahoslav (roku 1571: *Slowáci jsou w krajíně Slovenské, inokedy na Moravě a Slowácých*; porov. Doruľa, 1984, s. 260).

Tvrdenie A. Pražáka, že podoba *Slovensko* je až zo začiatku 19. storočia, vyvrátila aj česká veda. Historik J. Macůrek (1969), dôkladný skúmateľ stykov moravských krajov a Sliezska so Slovenskom, dokladá názov našej krajiny v podobe *Slovensko* zatiaľ najprv roku 1675 v žiadosti broumovského panstva, adresovanej hajtmánovi kraja v Uhorskom Hradišti; pre časté

hraničné spory poddaní prosia, aby *místa a chotary od S l o v e n s k a jsouci, přehlédnuté byly*.⁹

8. Popri starších dvojslovných spojeniach *slovenský jazyk*, *slovenská reč* sa v živej reči a v literatúre bežne používa názov *slovenčina*. Názov *slovenčina* je utvorený zo základu *sloven-*, ktorý je v príd. mene *sloven-sk-ý* (*slovenský jazyk*, *slovenská reč*) pomocou odvodzovacej prípony *-ina*: *sloven-sk-ina*. Skupina spoluhlások *-sk-* sa pred príponou *-ina* palatalizovala na *-šč-* a potom zjednodušila na *-č-*: *slovenčina* (podobne *maďarčina*, *srbčina*, *chorváččina*, *dánčina*, *nórčina*, *holandčina*). Inak sa skupina *šč* v strednej a spisovnej slovenčine zmenila na *št'* (porov. *št'astie*, *ešte*, *štebotat'*) rovnako ako v češtine; preto po česky je *slovenština*.

9. K národnému povedomiu a sebavedomiu nevyhnutne patrí aj poznanie svojej vlastnej histórie. Týmto príspevkom sme chceli prispieť k rozšíreniu poznatkov o našej minulosti aj o našom národnom mene.

Dúbravcova č. 1, Ružomberok

LITERATÚRA

- DORULA, J.: Slováci v dejinách jazykových vzťahov. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1977.
DORULA, J.: O vývine pomenovania Slovákov. In: Zahraniční Slováci a národnokultúrne dedičstvo. Martin, Matica slovenská 1984, s. 259–269.
HORVÁTH, P.: Slovenská národnosť v 16. a 17. storočí. Historický časopis, 28, 1980, s. 364–380.
MACŮREK, J.: České země a Slovensko (1620–1750). Brno 1969.
NIEDERLE, L.: Slovanské starožitnosti I-IV. Praha 1901–1924.
NOVÁK, L.: K najstarším dejinám slovenského jazyka. Bratislava. Veda 1980.
NOVÁK, L.: Vznik Slovanov a ich jazyka. Základy etnogenézy Slovanov. Studia Slovaca, 19, 1984, s. 209–231.
PAULINY, E.: Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1963.
RATKOŠ, P.: Pramene k dejinám Veľkej Moravy. 2. dopl. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1968.
RATKOŠ, P.: Poznámky k národopisnému povedomiu Liptova koncom 13. storočia. Slovenská reč, 53, 1988, s. 35–36.
ŠTANISLAV, J.: Dejiny slovenského jazyka. I. Bratislava. Vydavateľstvo SAV 1956.
ŠAFÁRIK, P. J.: Slovanské starožitnosti. Praha 1837.
TRUBAČOV, O. N.: Jazykoznanie i etnogeneza slavjan. Voprosy jazykoznanija, 1982, č. 4, s. 10–26 a č. 5, s. 3–17.
ULIČNÝ, F.: Najstarší výskyt slova *slovenský* z roku 1294. Slovenská reč, 53, 1986, s. 101–104.

⁹ Z knihy J. Macůrka (1969) okrem tvaru *od Slovenska* citujem zo s. 71–74 i doklady na meno krajiny *Slováky*, *ze Slovák*, *do Slovák*, *v Slovácích* z r. 1696: *vďova Slovenka ze Slovák* (z matiky sobášených). – Tamže sa dokladujú nemecké podoby: *in Schlowaken* (1645), *ein Slovak aus der S l o w a k e i* (1697), z lat. *de pago Vrbka in Sklavonia* (1669)...

ULIČNÝ, F.: Odpoveď na kritiku P. Ratkoša. Slovenská reč, 53, 1988, s. 37.

UHLÁR, V.: Jazykoveda a etnogenéza Slovanov a ich jazyka. Od P. J. Šafárika k O. N. Trubačovovi. Slovenská reč, 56, 1991, s. 14–19.

Život Konštantína. Život Metoda. Citácie podľa Stanislava (1956) a Ratkoša (1968).

DISKUSIE

Názvy štátov v spisovnej slovenčine

LADISLAV DVONČ

Zmeny niektorých názvov štátov, s ktorými sa stretávame v najnovšom čase, viedli k novému zamysleniu sa nad otázkou jazykovej stavby týchto názvov v spisovnej slovenčine. Týmto názvom venuje obširnu pozornosť J. Kačala (1991). Autor najprv ukazuje, že v skupine názvov štátov treba rozlišovať oficiálne a neoficiálne názvy štátov. K tejto časti jeho výkladu by sme mohli dodať, že napr. popri oficiálnom názve *Nemecká spolková republika* sa ako neoficiálny názov používa nielen názov *Nemecko*, ktorý je primárne názvom krajiny, ale aj názov *Spolková republika* ako skrátená podoba oficiálneho názvu, popri oficiálnom názve *Spojené štáty americké* sa používa nielen neoficiálna podoba *Spojené štáty*, príp. *Amerika*, ale aj *Štáty* (maximálne skrátenie oficiálneho názvu). Neoficiálne názvy J. Kačala nejakým presnejším než člením, je však zrejmé, že sa tu dajú vydeliť dve osobitné skupiny, resp. podskupiny. V prvom prípade ide o skracovanie viacsovných oficiálnych názvov, napr. *Spojené štáty americké* – *Spojené štáty* – *Štáty*, *Nemecká spolková republika* – *Spolková republika*. V druhom prípade ide o používanie názvov krajín namiesto oficiálnych názvov štátov, zriedkavejšie o používanie iného zemepisného názvu, napr. *Francúzska republika* – *Francúzsko*, *Spojené štáty americké* – *Amerika*. Každý názov krajiny sa môže používať ako neoficiálny názov štátu, iba v zriedkavých prípadoch sa názov krajiny používa aj ako oficiálny názov štátu, napr. *Kanada*. V súčasnosti štáty majú zväčša osobitné názvy.

Čo sa týka jazykovej stavby oficiálnych názvov štátov, tá sa podľa J. Kačalu v ničom neodlišuje od jazykovej stavby iných terminologických i neterminologických názvov vrátane vlastných mien zložených z viacerých výrazov. V rámci názvov štátov sú zvyčajne názvy typu *Francúzska republika*, *Dánske kráľovstvo*, ktoré sa opierajú o viacsovné pomenovania (apelatívne pomenovania alebo iné vlastné mená) typu zhodný adjektívny prívlastok (príp. zhodné adjektívne prívlastky) + podstatné meno, napr. *pracovné právo*, *Suchý vrch*, *Dobšinská ľadová jaskyňa*. Autor zároveň konštatuje, že v slovenčine sa prejavuje živá schopnosť pravidelne tvoriť prídavné mená so

vzáhľadným významom od najrozličnejších typov podstatných mien. Najvýraznejší rozdiel v jazykovej stavbe názvov štátov v pôvodnom a našom jazyku vyplýva podľa autora z toho, že kým v iných jazykoch sa veľmi často používa pomenovací nominatív (napr. *Republik Österreich*), ďalej slovosled typu podst. meno + príd. meno (napr. *Repubblica Italiana*, *République française*), alebo spojenie podst. meno označujúce štátnu formu + podst. meno v genitíve označujúce krajinu (napr. *Principat d'Andorra*), v slovenčine sa uplatňuje typ prídavné meno + podstatné meno, napr. *Rakúska republika*, *Talianska republika*, *Francúzska republika*, *Andorrské kniežatstvo* a pod.

Stotožňujeme sa v plnej miere s názorom, že v spisovnej slovenčine je pri názvoch štátov základným typom spojenie prídavného mena (alebo viacerých prídavných mien) s podstatným menom, pričom prídavné meno v zhode s bežným postavením príd. mena v spisovnej slovenčine býva pred podstatným menom. Sami sme pri štúdiu názvov štátov (Dvonč, 1963, s. 89–95) poukázali na to, že základný a produktívny typ v názvoch štátov je typ adjektívum + substantívum, čo spomína aj J. Horecký (1991, s. 275).

J. Kačala zastáva názor, že názvy iných štátov, ktoré používame v spisovnej slovenčine, sú výsledkom nášho vlastného pomenovania týchto cudzokrajných reálií. Neuplatňuje sa podľa neho prekladanie pôvodných názvov, lež vlastné utváranie (substitúcia) názvov, ktoré zodpovedá zákonitiam nášho jazyka pri tvorení viacsovných názvov a je v súhlase s tvorením takýchto názvov aj v apelatívnej časti slovnej zásoby. Z tohto hľadiska autor pokladá za správny ekvivalent pôvodného, nemeckého názvu *Bundesrepublik Deutschland* slovenskú podobu *Nemecká spolková republika*, ktorá sa predtým od vzniku tohto štátu používala u nás bezvýhradne, nie podobu *Spolková republika Nemecko*, ktorá sa začala používať od konca roka 1989. Podobu *Spolková republika Nemecko* pokladá za mechanický prevod.

V prípade slovenských názvov cudzích štátov musíme pôvodný, cudzí názov štátu previesť do spisovnej slovenčiny, teda ho preložiť. Ide však o to, aby sme pri prekladaní postupovali v duchu zákonitostí nášho jazyka, neprekladali teda mechanicky alebo otrocky. Slovenská podoba názvu nemôže byť akousi kópiou pôvodného názvu, nemôže sa v nej zachovávať rovnaký počet slov ako v origináli, nemôže sa presne zachovávať ani ich poradie. Ani iné jazyky nezachovávajú takýto postup v prípade preloženia alebo utvorenia názvov iných štátov. Každý jazyk postupuje podľa vlastných zákonitostí, čo je úplne prirodzené. Preto takisto zastávame názor, že originálnemu nemeckému názvu *Bundesrepublik Deutschland* v spisovnej slovenčine najlepšie zodpovedá podoba *Nemecká spolková republika*. Tento názor potvrdzujú aj podoby, ktoré zodpovedajú názvu *Bundesrepublik Deutschland* v iných jazykoch. Napr. v angličtine sa používa podoba *Federal Republic of Germany* s predložkovým spojením *of Germany*, hoci v nemeckom názve predložkového spojenia niet; podobne je to aj pri francúzskom názve *République fédérale d'Allemagne* alebo v španielskom názve *República*

Federal de Alemania; v ruskom názve *Federativnaja Respublika Germanii* je genitív, hoci v nemčine je nominatív atď. Ani v jednom z týchto jazykov nejde o presnú kópiu nemeckého názvu so zachovávaním pomenovacieho nominatívu.

Odlišný názor na názvy štátov v spisovnej slovenčine má J. Horecký (1991). Autor vychádza z chápania, že v názvoch štátov ide o spojenie onomaziologickej bázy a onomaziologického príznaku. Onomaziologickú bázu tvoria jednoduché pomenovania štátnej formy typu *republika*, *kráľovstvo* a pod., ale aj viacslovné pomenovania typu *demokratická republika*, *spojené štáty*, *spojené kráľovstvo*. Na túto jednoslovnú alebo viacslovnú bázu nadväzuje príznak, v ktorom sa vyjadruje vzťah k územiau alebo obyvateľstvu (takisto môže byť jednoslovný alebo viacslovný, napr. *Slovensko*, *Guinea-Bissau*). V prípade výrazu *štát* ako onomaziologickej bázy však nejde o štátnu formu, ale jednoducho o použitie pomenovania na označenie istej organizácie, ktorá môže mať rozličnú formu (štátnu formu), čo sa vyjadruje osobitnými výrazmi ako *republika*, *kráľovstvo*, *cisárstvo* atď.

Do tohto typu názvov štátov s onomaziologickou bázou a onomaziologickým príznakom patrí podľa J. Horeckého názov *Spojené kráľovstvo Veľkej Británie a Severného Írska*, len je v ňom nezhodný prívlastok, preto je v genitíve. Do tohto typu možno podľa autora bez diskusie zaradiť aj názov *Nemecká spolková republika*. Onomaziologickou bázou je tu spojenie *spolková republika*, onomaziologickým príznakom názov *Nemecko*. Podoba *Nemecká spolková republika* mala podľa autora oporu najmä v paralelnom názve *Nemecká demokratická republika*. Podľa nášho názoru podoba *Nemecká spolková republika* nemala oporu n a j m ä v názve *Nemecká demokratická republika*, ale mala oporu predovšetkým v absolútnej väčšine názvov štátov typu prídavné meno (prídavné mená) + podstatné meno.

J. Horecký ďalej hovorí, že aj typ *Spolková republika Nemecko* má oporu v slovenskej pomenovacej sústave, totiž v type *okres Trnava*. Tento pomenovací typ sa podľa autora uplatňuje pri názvoch územných celkov od názvov miest cez názvy okresov, krajov až po názvy štátov. Tu hneď treba uviesť, že názvy miest sa bežne používajú samostatne (bez druhového určenia), napr. *Bratislava*, *Praha*, spojenie s podstatným menom býva v osobitných prípadoch, keď chceme vyjadriť, čo sa názvom označuje (vo väčšine prípadov to však nie je potrebné). Čo sa týka vyjadrení typu *okres Trnava*, aj tie sa používajú v osobitných prípadoch; v administratívnej oblasti základné sú v spisovnej slovenčine vyjadrenia so zhodným prívlastkom, teda *Trnavský okres*. Pri niektorých územných celkoch sa u nás uplatňuje iba typ názvov so zhodným prívlastkom, napr. *západné Slovensko* – *západoslovenský kraj* (*Západoslovenský kraj* ako názov administratívneho celku). Podľa J. Horeckého pomenovací typ *okres Trnava* je výhodný najmä v takých prípadoch, keď vlastné pomenovanie má zložitú podobu, od ktorej sa ťažko dá vytvoriť prídavné meno, napr. *Bratislava-vidiek*, *Pobrežie Slonoviny*. Po-

menovanie *Bratislava-vidiek* je podľa nášho názoru iné ako pomenovanie typu *okres Trnava*, ku ktorému patrí spojenie *mesto Bratislava* (všeobecné podstatné meno *mesto* pred vlastným menom). K názvom typu *Bratislava-vidiek*, *Pobrežie Slonoviny* sa podľa J. Horeckého v publikácii *Krajiny sveta* (1978) uvádzajú názvy štátov *Republika Pobrežie Slonoviny*, *Kolónia britské Panenské ostrovy*, *Zámorský departement Francúzska Guayana*, *Štát Západná Samoa*, *Socialistická republika Bosna a Hercegovina* (ktorý sa medzitým zmenil na názov *Republika Bosna a Hercegovina*; poznámka L. D.). Autor neuvádza vždy štandardizované podoby. Opiera sa o publikáciu *Krajiny sveta*, ktorá však nemá normatívnu platnosť v okruhu zemepisných názvov, resp. v našom prípade názvov štátov. Štandardizované podoby (slovenské popri českých) sa uvádzajú v publikácii *Jména států a jejich územních částí* (Praha – Bratislava 1988). Táto publikácia nepozná názov *Kolónia britské Panenské ostrovy*, ale názov *Britské Panenské ostrovy* (angl. *British Virgin Islands*). Ide pritom o závislé územie. Aj *Francúzska Guayana* je iba zámorským departementom alebo územím. V tejto publikácii sa neuvádza názov *Štát Západná Samoa*, ale *Západosamojský nezávislý štát* (angl. *Independent State of Western Samoa*). Oficiálny anglický názov neobsahuje pomenovací nominatív, ale vyjadrenie s predložkou. Keby sme sa chceli v slovenčine vernejšie pridržiavať pôvodného anglického vyjadrenia, museli by sme voliť skôr podobu *Nezávislý štát Západnej Samoy* (porov. *United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland* – *Spojené kráľovstvo Veľkej Británie a Severného Írska*). Spisovnej slovenčine najlepšie zodpovedá názov so zhodným prívlastkom, teda názov *Západosamojský nezávislý štát*, pretože od názvu *Západná Samoa* sa prídavné meno dá vytvoriť, pričom toto prídavné meno stojí na prvom mieste rovnako ako v iných názvoch štátov so zhodnými prívlastkami. Čo sa týka názvu *Republika Bosna a Hercegovina*, pokladáme ho jednoducho za mechanické prevzatie pôvodného názvu s minimálnou adaptáciou do slovenčiny. Od názvov *Bosna*, *Hercegovina* sa dá vytvoriť prídavné meno, takže v tomto prípade by sme mali používať názov *Bosniansko-hercegovinská republika* (ako je napr. *Rakúsko-uhorská monarchia*).

K typu *okres Trnava* patria podľa J. Horeckého aj pomenovania štátov vo veľkých spolkových štátoch, a to nielen v Spojených štátoch amerických (na čo sme upozornili v osobitnej štúdií, ktorú autor spomína), ale aj spolkové štáty v Nemecku, spolkové krajiny v Rakúsku, štáty v Indii, provincie v Kanade. S týmto vymedzením možno súhlasiť. V prípade spolkových a či federatívnych štátov, najmä vzdialenejších štátov, sa bežne používajú názvy krajín, napr. *Texas*, *Kalifornia*, pretože ich vnímame skôr ako krajiny, nie ako štáty. Ak ide o štáty, prídava sa potom druhové pomenovanie *štát*, napr. *štát Texas*. Ak však v prípade štátu na tom istom území nejde o spolkový štát, ale o samostatný štát, v ktorého názve je slovo *republika* (podľa J. Horeckého bázou je tu slovo *republika* ako určenie štátnej formy), potom sa už

používa názov so zhodným prívlastkom, napr. *Texaská republika*, teda rovnako ako *Argentínska republika*, *Peruánska republika* atď. (porov. Příkladný slovník naučný, 4. díl, 1967, s. 213), a to v slovenčine rovnako ako v češtine.

K typu *okres Tmava* patrí podľa J. Horeckého aj názov *Federatívna socialistická republika Juhooslávia* (dnes už tento názov neexistuje; pozn. L.D.), preto má byť tvar nominatívu, nie genitívu. V uvedenej publikácii o názvoch štátov a ich územných častí sa uvádza názov *Juhoslovenská socialistická federatívna republika* (s chybnou podobou *Juhoslovenská* namiesto *Juhoslovenská*). Už predtým sa v Slovníku slovenského jazyka (6. díl, 1968, s. 274) uvádzala podoba *Juhoslovenská socialistická federatívna republika*. K názvu *Juhooslávia* sa totiž používa prídavné meno *juhoslovenský*, takže niet nijakej prekážky, aby sme používali podobu so zhodným prívlastkom. V tlači sa však namiesto tejto podoby bežne používala podoba s genitívnym prívlastkom, t. j. *Socialistická federatívna republika Juhooslávie*. Prispievala k tomu skratka *SFRJ*, resp. snaha zachovať paralelu názvu so skratkou aj v slovenčine; namiesto nominatívu tu však bol genitív, ktorý je podľa našej mienky v spisovnej slovenčine vhodnejší ako pomenovací nominatív. Tu treba uviesť, že J. Horecký je za názov s nominatívom, ale napr. nemá nijaké námietky proti názvu *Spojené kráľovstvo Veľkej Británie a Severného Írska*, v ktorom je takisto genitív, a nie nominatív.

K typu *okres Tmava* napokon možno podľa J. Horeckého priradiť aj podobu *Spolková republika Nemecko*. K otázke, či sa má používať podoba *Nemecká spolková republika* alebo *Spolková republika Nemecko*, autor zaujíma stanovisko, že pomenovanie *Nemecká spolková republika* vychádza z domácich tradícií. Tieto tradície sa niekedy narúšajú z praktických potrieb, lebo popri type *Tmavský okres* pripúšťame aj typ *okres Bratislava-vidiek*. Ak je takýto pomenovací typ možný, mali by sme podľa J. Horeckého vyjsť v ústrety diplomatickému želanu Nemcov a používať ich názov v podobe *Spolková republika Nemecko*. Podľa nášho názoru diplomatické želania by nemali rozhodovať o podobe názvov štátov alebo akýchkoľvek iných názvov v spisovnej slovenčine. Ďalej treba uviesť, že nejde o diplomatické želanie Nemcov, aby sme záväzne používali názov s pomenovacím nominatívom. Názov *Bundesrepublik Deutschland* s názvom krajiny bol zámerne zvolený preto, aby sa zdôraznilo, že ide o štát na území celej krajiny, celého Nemecka. Išlo vlastne o chápanie, podľa ktorého na území Nemecka existoval a môže existovať iba jeden štát a tým bola práve západonemecká spolková republika (v súčasnosti, po zjednotení Nemecka, sú však tieto dôvody už irelevantné). Vyššie sme uviedli anglický, francúzsky, španielsky a ruský názov tohto štátu. Vyskytuje sa v nich názov krajiny, nejde však o použitie pomenovacieho nominatívu. Nie je nám známe, že by *Nemecká spolková republika* požadovala používať názvy s pomenovacím nominatívom aj v týchto alebo iných jazykoch. Bývalá Československá socialistická

republika vyšla v ústrety želanu NSR, aby názov štátu obsahoval názov krajiny, použitím názvu *Spolková republika Nemecka* (s genitívom ako v ruštine) v zmluve o vzájomných vzťahoch ČSSR a NSR zo začiatku sedemdesiatych rokov. Táto podoba sa v minulosti stala záväznou aj v kartografických dielach (pozri *Jména států a jejich územních částí*, s. 25). Inak sa však v spisovnej slovenčine (aj v češtine) bežne používala podoba *Nemecká spolková republika*.

J. Horecký (1991, s. 276) uvádza názov *štát Izrael*. V tomto prípade nejde o spolkový štát, ako je *štát Texas*, *štát Nevada* a pod., ale samostatný štát, preto sa používa podoba so zhodným adjektívnym prívlastkom *Izraelský štát*. Podobne sa používali aj názvy *Japonský štát*, *Španielsky štát*, známe sú aj historické názvy *Moskovský štát*, *Kyjevský štát* (s prídavnými menami, ktoré sa vzťahujú na názvy miest, nie krajín).

Proti názvu *Spolková republika Nemecko* môžeme uviesť ďalší argument. Bývalá Juhooslávia sa rozpadla, Chorvátsko, Slovinsko, Bosna a Hercegovina a Macedónsko sa osamostatnili, Srbsko a Čierna Hora sa spojili do jedného štátneho útvaru, pre ktorý sa začal používať názov *Juhoslovenská zväzová republika*. Tento názov je utvorený v zhode s väčšinou názvov štátov v spisovnej slovenčine. Základom je tu podstatné meno *republika*, ktoré je bližšie určené zhodnými adjektívnymi prívlastkami a tie stoja pred určeným podstatným menom. Z hľadiska jazykovej stavby je to rovnaký názov ako názov *Nemecká spolková republika*.

Na záver môžeme konštatovať, že v spisovnej slovenčine je pri názvoch štátov základný typ prídavné meno (prídavné mená) + podstatné meno. Tomuto typu zodpovedá aj názov *Nemecká spolková republika* (a aj názov *Nemecká demokratická republika*, ktorý je už dnes historický). Vyjadrenia typu *štát Texas* sa uplatňujú v tých prípadoch, keď ide o spolkové štáty ako súčasť spojenia viacerých štátov, teda spolku, zväzu a či federácie, a to iba vtedy, keď sa ako určené podstatné meno používa slovo *štát*. Takéto vyjadrenia sú aj v prípade spolkových krajín alebo napr. provincií (a to nielen v Kanade, ako uvádza J. Horecký, ale aj inde, porov. napr. *provincia Havana*, ako sa píše v našej tlači). Podľa toho je napr. *Spojené štáty americké - štát Texas*, podobne *Indická republika (federácia, federatívna republika) - štát Uttarpradéš*. V prípade *Nemeckej spolkovej republiky* nejde o jeden zo spolkových štátov ako súčasť spojenia štátov, ale o označenie vyššieho celku, teda spolku a či federácie. Ani z tohto hľadiska sa nehodí názov s pomenovacím nominatívom.

J. Cígera-Hronského 24, Bratislava

LITERATÚRA

DVONČ, L.: O názvoch štátov typu *Republika Mali*. Slovenská reč, 28, 1963, s. 89–95.

DVONČ, L.: K názvom štátov typu *štát Texas*. Slovenská reč, 29, 1964, s. 215–218.

HORECKÝ, J.: O názvoch štátov. Kultúra slova, 25, 1991, s. 275–277.

Jména států a jejich územních částí. Praha – Bratislava, Český úřad geodetický a kartografický – Slovenský úřad geodézie a kartografie. 2. vyd. 1988. 206 s. + pril.

KÁČALA, J.: Tvorenie názvov štátov v slovenčine. Kultúra slova, 25, 1991, s. 193–200.

Příruční slovník naučný. 4. díl. S–Ž. Red. V. Procházka. Praha, Academia 1967. 936 s.

Slovník slovenského jazyka. 6. díl. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1968. 760 s.

ZO STUDNICE RODNEJ REČI

Z čoho sa napíť?

Konzumácia rozličných tekutín nie je na Slovensku málo vyhľadávanou činnosťou. Zhromaždením všetkých slov, ktorými sa pomenúvajú nápoje, ich konzumácia a ďalšie činnosti súvisiace s pitím, nachádzaním či prípravou nápojov by vznikol celkom zaujímavý a veru aj bohatý slovník.

Pozornosť čitateľov chceme zamerať na jeden z najobľúbenejších nápojov, ktorým je najmä v letných teplých dňoch dúšok studenej pramenitej vody. Nielen v našej prírode, ale aj v slovenských nárečiach je osviežujúcich pramienkov, studničiek či žriediel veľká hojnosť. Pre zaujímavosť, pri nárečových výskumoch sa podarilo zachytiť do dvadsať pomenovaní pre prírodné pramene. Kiežby ani jedno z jestvujúcich nevyschlo a zachovalo sa tak na osvieženie nášho jazyka.

Najrozšírenejšie sú tri pomenovania: *prameň*, *žriedlo* a *studňa*. Známe sú prakticky na celom Slovensku. Často sa vyskytujú synonymne, prípadne i s ďalšími lokálnymi názvami. Viaceré z nich poznáme zo spisovného jazyka v iných významoch.

Na okolí Senice pri kopaní studne narazíme na *prúd* pri Bratislave a Skalici *tam vivrá vír*. *F poli máme jeden kadlbek* – dozvieme sa napríklad v Ružindole pri Trnave. Len čo prideme k Malackám, môže sa nám ujsť vody *s kaduba* alebo *s kadupka*.

Ak sa povie *strmeň*, netreba si hneď myslieť, že je reč napríklad o jazdecke. Kdeže, *strmen* na okolí Trnavy a Piešťan značí aj to isté ako *stok*, *stoček*. Ten vyviera na veľkom území juhozápadného Slovenska a nevysychá ani na hranici stredoslovenských nárečí, môžeme sa pri ňom ovlážiť aj vo viacerých nárečiach stredného Slovenska. Ako hádam pri všetkom, aj tu sa potvrdzuje známe "všetkého veľa škodí". Ak bolo prameňov na poli veľa, pôda bola mokrá. Vtedy sa už na *stoku ňedalo oraťi*, *zaviazou s koňma stoku*, dozvedeli sme sa napríklad v Šuli pri Modrom Kameni. Ako vidno, tu

už *stok* nemá význam "prameň", ale označuje premočenú pôdu. Takáto mokrina, *výmok* iste nie je na obrábanom poli vítanou vecou. Pri Lučenci sa však nemuseli *vímoku* báť. Pod týmto menom tu vyteká zo zeme prameň.

Pramene boli viac alebo menej výdatné. Podľa toho sa voda mohla udržať v jamke, studničke (najmä ak ju trochu prehĺbili); ak bol prameň výdatnejší, voda obyčajne otekala struhami či potôčikmi. Niekde otekala voľne, inde napríklad *čurgálovala* odtokovými jarčekmi. Tak sa v modrokamenských nárečiach upravený prameň nazýva *čurgáčik*, *čurgoveček*, v gemerských *čurgov*. Na východnom Slovensku sa stretáme s názvami *čurinka*, *čuridlo*. Ak však ešte chvíľu zostaneme v Gemeri, môžeme sa napíť z *vyvieracky*, presnejšie povedané z *vivieraški* či *vivieraški*, studničky bez odtokového žliabka.

Pri pohľade do prameňa sa nám niekedy môže zdať, že voda priam vrie a klokoce. To sa stáva najmä v daždivom počasí. Takýmto spôsobom prišli k názvu *vriac* studničky v blízkosti Považskej Bystrice. *Žila* vyvrháva vodu na Orave a v Liptove. V tých istých nárečiach má svoje miesto aj *studnica*. A do studnice sa vždy oplatí načrieť, či už hľadáme chladnú vodu alebo svieže slovo. Názvy prírodných prameňov, ktoré sme dosiaľ uviedli, nie sú pravdaže všetky. V našich nárečiach niektoré ešte môžu byť skryté, utajené, ako bývajú studničky v poli.

Pravda, ani s vodou to nie je vždy také jednoduché, ako sa môže zdať. Hoci prírodné pramene a pramienky vytekali samovoľne (*Čo je poli, to pozovieme stuňička, s toho voda sama tečie* – Selce; *Po poli jest studžinki, nevibirane, sami ot sebe, take žridla* – Poľanovce), nebolo ich všade dosť. Boli i také miesta, kde *doz oňi kopali a ňemohli trafiťi na takuo žrielo, kerom be aj suchoľe voda bola* – Čelovce. Inde sa sťažovali takto: *Po poli ňemáme takich studňičiek* – Háj; *V našom chotári je málo vidatních stovok* – Hliník nad Hronom; alebo *To je planuo žriedlo, má málo vode* – Ábelová.

Ludia sa o tieto pramene starali, čistili ich, aby im mohli poslúžiť na osvieženie pri práci, rovnako aj okoloidúcim pri dlhších cestách. *Po jari sa višlo z opce a šetki studňice sa počist'ili, žebi sa dalo napíť ke ca robilo, tu prameň gďekoľveg bou* – Kónská; *Ludzia povichraňovali šetki studžianki, šade porobili žliapki a válovi* – Papradno. V niektorých obciach *bul obecni hajňig a ten mal na starosci tote studzenki* – Kováčany.

Ich jestvovanie bolo veľkým uľahčením, pretože ľudia nemuseli mať starosti so zabezpečením vody počas žatvy a pri iných poľných prácach. Načo aj, keď *f poli boli aj studňenki, dobré vodi v ňih boli* – Lapáš. Radšej si povedali *napijen sa aj na pramiénku, čo bih ze sebú vodu vláčil* – Dolná Súča. Dalo sa pri nich aj oddýchnuť: *tam pri tom čurgove zme sa na poluňia uložil'i* – Veľký Lom.

V priebehu minulých rokov sa situácia zmenila, spolu so zmenou systému prác v poľnohospodárstve mnohé z takýchto prírodných prameňov zanikli alebo zostali i zanedbané: *Po poli bivaľi studňice, aľe teraz ih už*

ñemáš – Podbiel; *F tich kračkoch tam bula studzenka, i teras tam voda oceka, lem ñema chto vičiscic* – Sokol.

Množstvo, kvalita a výdatnosť prameňov boli tiež rozličné. Niekde je *planuo žriedlo, má málo vode* – Ábelová, inde bol *hrubi prameň, aš potok s ñeho tékel* – Dúbravka. Boli doliny, kde bolo *aj pátnás pramňov a potom je potoček, kec ca zejdu* – Súľov. Na inom mieste si pochvaľovali: *Mame taku studzienku, v ľece je hrozne studzena, až lame zubi, a v žime je cepla aš se pari* – Markušovce.

A tých, ktorí si viac ako na vodu privykli na iné trúanky, neraz žena aj okríkla: *Ti bi si nedbal, kebi som mala f špajzi nejakí vriech na tú pálenku, tag hu mínáš!* – Trstie. To je však už iná téma.

Lubica Dvornická

ROZLIČNOSTI

Nesprávny výraz je k videniu

Ak chceme odôvodniť nesprávnosť výrazu *je k videniu, bolo k videniu*, musíme vychádzať zo zmyslu výpovede. V informácii o istej výstave umeleckých diel bola aj veta *To všetko bolo donedávna k videniu v piešťanskej výstavnej sieni*. Zmyslom tejto výpovede nesporne je vyjadriť možnosť niečo vidieť.

Najbežnejším prostriedkom na vyjadrenie toho, že niečo môžeme, máme možnosť robiť – odborne tu hovoríme o voluntatívnej, vôľovej modálnosti –, je spojenie vetnej príslovky *možno* s príslušným slovesom v neurčitku: *možno kúpiť, možno predať, možno vidieť, možno badať, možno pozorovať*.

Popri takomto výslovnom (explicitnom) vyjadrení vôľovej modálnosti jestvuje skrátaná podoba, v ktorej sa vynecháva vetná príslovka *možno*, napr. *tu vidieť, na trhu dostať*. Pri slovese *dostať* sa vlastne vypúšťa aj podstatná významová zložka, totiž sloveso *kúpiť*. V tomto prípade už samo spojenie *tu dostať* vyjadruje možnosť niečo kúpiť, čiže dostať za peniaz.

V citovanej vete, resp. vo výraze *bolo donedávna k videniu* sa význam možnosti vyjadruje spojením predložky *k* s príslušným slovesom. Pretože predložka sa môže spájať len s podstatným menom, funguje tu spojenie predložka *k* + slovesné podstatné meno: *k videniu, k dostaniu, ku kúpeniu*.

Treba však zdôrazniť, že v súčasnej spisovnej slovenčine sa predložkou *k* nevyjadruje význam možnosti. Môžeme si to overiť v Krátkom slovníku

slovenského jazyka, ktorý možno pokladať za spoľahlivý obraz súčasného stavu slovnej zásoby spisovnej slovenčiny. Podľa tohto slovníka sa predložkou *k* vyjadrujú takéto významy: 1. približovanie (*ist' k rieke*), 2. pridávanie (*pripojiť sa k dohode*), 3. vymedzenie priestoru (*od Tatier k Dunaju*), 4. účel (*byť k dispozícii*), 5. zreteľ (*úcta k starším*). Okrem toho sa predložka *k* používa v niektorých ustálených spojeniach, napr. *dôjsť k záveru, výzva k rozvahe*. Ako vidieť, neuvádza sa tu význam, ktorý by sa dal označiť ako možnosť. Tento fakt vynikne výraznejšie pri porovnaní napr. s češtinou, kde sa (v Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost, Praha, Academia 1978) uvádzajú vcelku také isté významy ako v našom Krátkom slovníku slovenského jazyka, t. j. 1. približovanie, 2. pridávanie, 3. vymedzenie priestoru, 4. účel, ale pod č. 5 je už význam účinku (*je to k smíchu*) a pod č. 6 možnosť (*je k dostání*). Aj v tomto slovníku sa na záver uvádzajú rozličné spojenia.

Je pozoruhodné, že význam účinku a možnosť sa v nemčine vyjadruje predložkou *zu/zum*: *zu Vermieten* (doslovne *k prenajatiu*), *zum Lachen* (doslovne *k smiatiu*). Preto sa aj u niektorých českých autorov takéto spojenia označujú ako germanizmy (hoci sa aj v iných európskych jazykoch, napr. vo francúzštine bežne vyskytujú: *à louer, à rive*) a okrem toho sa hodnotia ako hovorové, prípadne zastarané.

Z týchto poznámok jednoznačne vyplýva, že spojenia *k dostaniu, k videniu* nie sú v súčasnej spisovnej slovenčine v zhode s normou a že namiesto nich máme k dispozícii spojenia *tu možno dostať, možno vidieť, resp. len dostať, vidieť*.

Ján Horecký

Akého rodu je meno papagája ara?

Návštevníci zoologických záhrad a voliér isto poznajú stredne veľké až veľké pestro sfarbené papagáje s dlhými chvostami, ktoré majú rodové meno *ara*. S menom *ara* sa veľmi často stretávajú aj lúštitelia krížoviek. Meno tohto papagája sa v základných normatívnych príručkách neuvádza. Nie je ani v Pravidlách slovenského pravopisu (1991), ani v Krátkom slovníku slovenského jazyka (1987, 1989), ani v Slovníku slovenského jazyka (1. zv. 1959, 6. zv. 1968). Našli sme ho iba v Slovníku cudzích slov A–Z od M. Ivanovej-Šalingovej a Z. Maníkovej (1979), resp. v Slovníku cudzích slov pre školu a prax od M. Ivanovej-Šalingovej (1988), pričom v prvom z nich sa uvádza, že ide o slovo indiánskeho pôvodu, ktoré sa k nám dostalo cez španielčinu.

V obidvoch slovníkoch sa meno spomínaného papagája uvádza v podobe *ára* (s dlhou samohláskou *á* na začiatku) a za slovom sú tieto gramatické údaje: genitívna prípona *-u* a skratka *m*. Z toho teda vyplýva, že sa tu slovo *ára* zaraďuje k podstatným menám mužského rodu (v jednotnom čísle skloňovací vzor *hrdina*). Toto rodové zaradenie nás so zreteľom na hláskové zakončenie slova prekvapilo. Nominatívna prípona *-a* je totiž typická pre podstatné mená ženského rodu (ide o silnú rodovú príponu ženského rodu). V mužskom rode sú takto zakončené iba niektoré pomenovania osôb, a to zväčša utvorené príponami *-ca*, *-ita*, *-ista*. Čo mohlo viesť autorky citovaných slovníkov, že meno papagája *ara* (v slovníkoch v podobe *ára*) zaradili k podstatným menám mužského rodu? Pravdepodobne tu rozhodlo rodové zaradenie nadradeného pomenovania *papagáj* (*papagáj ara*), ktoré je mužského rodu, a okolnosť, že v mužskom rode máme aj skloňovací vzor *hrdina* so samohláskou *a* na konci. Podľa našej mienky však toto rodové zaradenie nerešpektovalo skutočnosť, že nominatívna prípona *-a* je silnou rodovou príponou podstatných mien ženského rodu a že pri preberaní podstatných mien z iných jazykov a ich rodovom zaradení v slovenčine rozhodujúcu úlohu má práve zakončenie slova (porov. slovo *kompót*, ktoré je v slovenčine mužského rodu, kým vo francúzštine, odkiaľ sa k nám dostalo, je ženského rodu; naopak slovo *maska* je v slovenčine ženského rodu, kým vo francúzštine *masque* je mužského rodu). Preto pokladáme za odôvodnené prehodnotiť rodové zaradenie uvedené v citovaných slovníkoch a meno papagája *ara* zaradiť k podstatným menám ženského rodu (skloňovací vzor *žena*). Tento náš záver sa neopiera iba o to, že nominatívna prípona *-a* je silnou príponou ženského rodu, ale aj o fakt, že meno papagája *ara* sa ako podstatné meno ženského rodu používa v novšej zoolologickej a encyklopedickej literatúre. Na ilustráciu uvedieme druhové názvy (názvy so zhodnými prívlastkami) *ara modrožltá*, *ara zelenokrídla*, *ara hyacintová*, s ktorými sme sa stretli v Pyramíde, časopise moderného človeka (č. 134, s. 4263), v publikáciách Svet živočíšnej ríše (Martin, Osveta 1978, s. 340) a V. J. Staněk: Veľký obrazový atlas zvierat (Bratislava, Mladé letá 1973, s. 441; v zhode s rodovým zaradením *ara* v citovaných slovníkoch by sme museli predpokladať druhové názvy *ara modrožltý*, *ara zelenokrídly*, *ara hyacintový*). So zreteľom na to, že v novšej zoolologickej a encyklopedickej literatúre sa meno papagája *ara* uvádza so začiatočnou krátkou samohláskou *a*, treba akceptovať aj túto zmenu.

Na otázku položenú v nadpise tohto príspevku môžeme teda stručne odpovedať takto: rodové meno papagája *ara* sa zaraďuje medzi podstatné mená ženského rodu a pravidelne sa skloňuje podľa vzoru *žena* (v genitíve jednotného čísla a v nominatíve množného čísla má pádovú príponu *-y*: *ary*, v genitíve množ. čísla má tvar *ár*). Korektné druhové mená papagájov rodu *ara* sú *ara modrožltá*, *ara zelenokrídla*, *ara hyacintová*.

Matej Považaj

O zreteľnom vyjadrovaní zásahu

Žijeme v čase, keď sa mimoriadne veľa hovorí a píše, ale sa napodiv málo povie slovom či písmom. Keby žil J. A. Komenský, pozastavil by sa nad množstvom novín a dialógov a znova by povedal: "Rečníci, hovorte skôr o veciach, a nevyslovujte iba prázdne slová!" – A tak sa často stáva, že človek prečíta aj celostranový článok v novinách, ale napokon nevie, čo vlastne autor chcel povedať. To preto, že je v móde vyjadrovať sa nezvyčajne, kvetnato, príliš abstraktne, no zabúda sa pritom na elementárnu potrebu textu – na jednoduchú a logicky jasnú reč.

Jednou z častých jazykových chýb v terajších textoch je nejasné vyjadrovanie tzv. zásahu činnosťou. A tak reč bude o tomto jazykovom jave.

Všetci vieme, že sa činnosť najčastejšie vyjadruje slovesami a že slovesá triedime na predmetové (zásahové) a nepredmetové (nezásahové). Napr. vo vete *Koza zožrala kapustu* zasiahnutým objektom činnosti (*zožrala*) je kapusta, koza je pôvodcom činnosti. V tejto vete sa zasiahnutý objekt výrazne signalizuje gramaticky, lebo slovo *kapusta* je v akuzatíve (ide o zásahový pád), ktorý sa v tomto prípade formálne odlišuje od nominatívu (pádu pôvodcu činnosti), a významovo, lebo pôvodcom činnosti môže byť len koza, nie kapusta. Vo vete *Smriečok zatieňujú bučky* sa zásah výrazne signalizuje gramaticky, lebo prísudok je v množnom čísle, a tak podmetom musia byť *bučky*, zasiahnutým objektom *smriečok*. Vo vete *Bolest' cíti aj poškodený kvietok* sa zásah zreteľne signalizuje významovo, lebo pocit bolesti sa prísudzuje kvietku (signalizovanie zásahu gramatickými prostriedkami je tu nezreteľné, lebo tvary nominatívu a akuzatívu jednotného čísla sú pri slovách *bolest'* a *kvietok* zhodné). Keby sme slovo *bolest'* nahradili slovom *rana*, smer zásahu by sa výrazne prejavil aj gramaticky (*Ranu cíti aj kvietok*). Veta *Rozvoj (niečoho) podmieňuje vznik (niečoho)* je nejasná, lebo sa ani významovo, ani gramaticky zreteľne nesignalizuje smer zásahu čiže to, kto koho, resp. čo podmieňuje. Nesmieme totiž apriórne predpokladať, že podmetom je slovo *rozvoj* a zasiahnutým objektom slovo *vznik*, lebo v slovenčine nemusí byť podmet vždy umiestnený vo vete pred predmetom. V slovenčine je rovnako opodstatnená veta *Koza zožrala kapustu* ako veta *Kapustu zožrala koza*. Poradie podmetu a predmetu závisí od situácie čiže kontextu. Napr. vo francúzštine alebo angličtine podmet musí byť vždy pred predmetom, tam v takýchto prípadoch logická (vecná) nejasnosť nevzniká.

Podnetom na túto poznámku bola okrem iných prípadov aj veta v článku *Jazyk nemožno odtrhnúť od života*, uverejnenom v Literárnom týždeníku č. 42 z r. 1990 na s. 3. Autor (J. Bajánek) píše: *Jazykový relativizmus vychádza z predpokladu, že spôsob života národa určuje jeho jazyk*. – Nie je tu jasne vyjadrené (podľa autorovej lexiky "oslovnené"), kto koho, resp. čo určuje. Zdalo by sa, že podmetom je tu *spôsob života* a zasiahnutým objektom *jeho jazyk*, lenže v ďalšej vete sa uvádza, že *jazyk tento životný štýl*

a systém hodnôt vyjadruje a spätne určuje životný štýl a hierarchiu hodnôt. V druhej vete sa už gramaticky (akuzatívom) naznačuje, že jazyk je podmetom a zasiahnutým objektom je životný štýl.

Ziadaloby sa s autorom polemizovať, či sa jeho zdanie zhoduje so skutočnosťou. Je neodškriepiteľné, že sa v jazyku dost' výrazne odráža životný štýl istého jazykového spoločenstva (národa). Jeho slovná zásoba i gramatika poukazujú na ráz jeho krajiny a jej zemepisnú polohu, na spôsob života obyvateľstva, kontakty s inými jazykovými spoločenstvami, jeho kultúru a jej vývoj, filozofický svetonázor vrátane vierovyznania a pod. V tom má autor pravdu. Ale tvrdenie, že jazyk spätne vplyva na životný štýl a hierarchiu hodnôt, pokladám za nereálny optimizmus. Ale to nie je zámer tohto príspevku.

Logická jednoznačnosť vety, v ktorej ide o zásahový myšlienkový prvok, možno vyjadriť okrem činného tvaru slovesa viacerými prostriedkami. Jedným z nich je pasívny tvar slovesa, napr. *Jazyk národa je určovaný spôsobom jeho života*. V tomto prípade by však veta pôsobila kostrbato, lebo ide o tvar nedokonavého slovesa (*určovaný*). Mohli by sme použiť aj zvrátnú formu slovesa: *Jazyk národa sa určuje spôsobom jeho života*, ale ani táto veta vcelku nevyhovuje, lebo sa do vedomia čitateľa natíska aktuálnosť, nie všeobecnosť. Mohli by sme ďalej zmeniť nedokonavé sloveso na pasívny tvar dokonavého slovesa: *Jazyk národa je určený spôsobom jeho života*. Lenže ani táto veta nie je dost' zrozumiteľná. Ponúkajú sa však aj iné a pritom zreteľnejšie možnosti: *Jazyk národa závisí od spôsobu jeho života*; *Jazyk národa sa utvára pod vplyvom spôsobu jeho života*; *Jazyk sa utvára v závislosti od spôsobu národného života*; *Jazyk je determinovaný spôsobom národného života* a pod.

Nejasný text vzniká vtedy, keď sa tvary podstatných mien vo funkcii podmetu a predmetu v nominatíve a akuzatívne zhodujú. V takých prípadoch je účelné na signalizovanie zásahu využívať vyjadrenia s predložkovým pádom. Ide teda o využívanie gramatických tvarov, ktoré sú kontrastné a ktorými sa zabezpečuje nielen logická jasnosť textu, ale aj jeho estetická úroveň. Vo všeobecnosti sa totiž uznáva, že estetika by mala byť sprievodným prvkom nielen umeleckých výtvorov, ale aj technických a vedeckých produktov.

Ján Holý

SPRÁVY A POSUDKY

Prvé dva zväzky Historického slovníka slovenského jazyka

(Historický slovník slovenského jazyka. Red. M. Majtán. Bratislava, Veda – 1. zv. A–J 1991. 536 s.; 2. zv. K–N. 1992. 616 s.)

Niekoľkodesaťročná sústredená práca výskumných kolektívov Jazykovedného ústavu E. Štúra SAV sa už zúročila vo viacerých reprezentačných dielach slovenskej jazykovedy. Medzi ne sa v posledných dvoch rokoch zaradil *Historický slovník slovenského jazyka*, ktorého 1. zväzok vyšiel r. 1991 a 2. zväzok r. 1992. Je to zatiaľ iba začiatok vydávania náročného diela, rozrátaného na 5 zväzkov. Istotne tu nemusíme osobitne zdôrazňovať, že historický slovník patrí medzi základné diela o každom kultúrnom jazyku. Iné národy, ktoré sprevádzali v dejinách šťastnejšie životné osudy a podmienky, majú takéto základné diela o vlastnom národnom jazyku už dávno za sebou. Historický slovník ako lexikografický obraz vývinu slovnej zásoby národného jazyka totiž spolu s inými základnými dielami o národnom jazyku prináša dôkazy o historicite, o dejinnom rozmere tohto jazyka a podopiera jazykovú identitu národa. Preto sa zaraďuje medzi významné svedectvá o kultúre národa, o jeho jedinečnosti a neopakovateľnosti. Preto treba aj vydanie prvých dvoch zväzkov Historického slovníka slovenského jazyka privítať ako mimoriadny kultúrno-politický čin, ktorý nadobúda osobitnú závažnosť práve v kontexte súčasného oslobodzovania sa mnohých národov z okov totalitných systémov, ktoré neboli žičlivé k duchovným hodnotám vo všeobecnosti a k národným hodnotám osobitne.

Historický slovník slovenského jazyka začal vznikať v Jazykovednom ústave E. Štúra SAV v 2. polovici 50. rokov. Po etape prácneho vyhľadávania, zbierania a spracúvania vzácneho archívneho materiálu, po diskusiách o koncepcii a rozsahu slovenského historického slovníka, po zhodnotení skoncipovaných pokusných hesiel a po vydaní ukážkového zväzku Slovenského historického slovníka z predpisovného obdobia (r. 1973) začalo sa systematicky koncipovať lexikografické dielo o historickej slovnej zásobe slovenčiny na začiatku 80. rokov. V súčasnosti sa redakčne spracúva 3. zväzok slovníka, 4. zväzok sa koncipuje, celé dielo by sa malo dokončiť do r. 1995. Na príprave prvých dvoch zväzkov pracoval tento autorský kolektív: V. Blanár, E. Jóna, I. Kotulič, E. Krasnovská, R. Kuchar, M. Majtán, M. Majtánová, Š. Peciar, B. Ricziová a J. Skladaná. Autorský kolektív v ostatnom desaťročí viedli Š. Peciar, I. Kotulič a M. Majtán (od r. 1984 doteraz).

Prvý diel Historického slovníka slovenského jazyka obsahuje okrem slovníka aj rozsiahlu úvodnú časť, v ktorej sa uvádzajú všetky informácie závažné z hľadiska používateľa slovníka. Vrávi sa tu napríklad o ciele a type slovníka, vymedzujú sa časové hranice spracúvanej slovnej zásoby, charakterizujú sa pramene slovníka, rozsah spracúvanej slovnej zásoby a jej druhy, pričom sa osobitná pozornosť venuje vlastným menám, ktoré tvoria veľmi významnú zložku spracúvanej slovnej zásoby práve z najstaršieho obdobia samostatného vývinu slovenského národného jazyka (t. j. z 11.–14. storočia). Veľa miesta sa venuje charakteristike lexikografických zásad a spôsobov spracovania jednotlivých typov pomenovaní v slovníku. Podľa vžitých meradiel Historický slovník slovenského jazyka predstavuje slovník stredného typu, je to výkladový a dokladový slovník. Pri spracúvaných slovách (ktoré sa uvádzajú jednotne v súčasnej spisovnej, resp. prispôsobenej podobe) je základná slovnodruhovú, resp. aj gramatická charakteristika, výklad ich významu a doklady zo zachovaných starých písomností. Doklady sa podľa možnosti uvádzajú z rozličných období vývinu slovenčiny, aby sa ukázala vývinová kontinuita pomenovania, ako aj z rozličných územných celkov, aby sa aj takto signalizovala jednota slovnej zásoby slovenčiny na celom slovenskom jazykovom území.

Dôležité je už spomenuté časové ohraničenie opisovanej slovnej zásoby: Historický slovník slovenského jazyka zachytáva slovnú zásobu slovenčiny od začiatku formovania slovenského národného jazyka v 11. storočí do konca 18. storočia, keď vznikla prvá oficiálna kodifikácia národného spisovného jazyka Slovákov. Tým tento slovník presvedčivo dokumentuje nielen kontinuitný vývin slovenčiny od rozpadu praslovanskej jazykovej jednoty po dnešné dni, lež prináša jednoznačné jazykové doklady aj o nepretržitom jestvovaní slovenského etnika obývajúceho územia medzi Tatrami a Dunajom od najstarších čias podnes. Tým sa tento slovník zároveň vedome zapája do starej, ale stále oživovanej polemiky o tom, či Slováci jestvovali a jestvujú na svojom národnom území ako pôvodní obyvatelia od príchodu do Karpatskej kotliny v 5.–6. storočí podnes alebo vznikli až niekedy v 15. storočí odštiepením od iného pôvodného slovanského etnika. A tá istá úvaha sa analogicky vzťahuje aj na slovenčinu ako náš národný jazyk. Istotne nie je ťažké uhádnuť, aké presvedčenie a aké zábery sa skrývajú za pseudo-vedeckými vyjadreniami o Slovákoch ako o odštiepencoch z iného slovanského kmeňa a o slovenčine ako o jazyku odvodenom z iného slovanského jazyka. Jazykové doklady o kontinuitnom vývine slovenčiny od začiatkov jej samostatného vývinu v 11. storočí podnes, ktoré sa uvádzajú aj v Historickom slovníku slovenského jazyka, prinášajú presvedčivé argumenty o tom, že slovenčina vznikla ako jeden zo slovanských jazykov po rozpade praslovanskej jazykovej jednoty samostatne a ako osobitný slovanský jazyk sa podľa vlastných zákonitostí vyvíjala v celom svojom tisícročnom vývine.

Prvé dva diely Historického slovníka slovenského jazyka nám predkladajú aspoň čiastočný, neúplný obraz o slovnom bohatstve jazyka našich predkov, o mnohohrstvovom členení tohto bohatstva i o vlastnostiach jednotlivých prvkov historickej slovnej zásoby slovenčiny. Nachodíme tu predovšetkým široký záber neutrálnej domácej vrstvy, ktorú možno pokladať za jadro slovnej zásoby; také sú napríklad slová *a*, *aby*, *ako*, *azda*, *baran*, *biť*, *bystrý*, *celý*, *cena*, *diera*, *diet'a*, *dievča*, *ísť*, *ja*, *jačmeň*, *jasný*, *jazyk*, *jesť*, *chlieb*, *chodiť*, *chlap*, *chrbát*, *kniha*, *list*, *liška*, *lízať*, *lúka*, *luhať*, *modrý*, *mokrý*. Na druhej strane sa tu stretáme so slovami, ktoré sú rozličným spôsobom príznakové – od expresívnych (napríklad *čerstvučký*, *čičrať sa*, *čvrlikať*, *čuvikať*, *človiečik*, *človieček*) cez odborné (napríklad *bankocedul'a* ako administratívny výraz s významom "bankovka", *bankovať* ako medicínsky výraz "liečiť stavaním baniek", *feudum* ako právnický výraz "léno", *fendrich* ako vojenský výraz "zástavník", *feldort*, *feldorta* ako banický výraz "priečelie chodby", *isteník* ako právnický výraz "rukojemník", *menovník* ako matematický výraz "menovateľ v zlomku", *likvirícium* botanický termín "sladké drievko") až po výrazy charakteristické svojou cudzost'ou, svojou prevzatost'ou alebo výskytom obmedzeným iba na väčšiu či menšiu časť nášho jazykového územia. V súvisi s prevzatými, resp. cudzími slovami sa žiada spomenúť, že v Historickom slovníku slovenského jazyka sa uvádza pôvod príslušného prevzatého slova, čím sa aspoň čiastočne nahrádza nedostatok údajov o pôvode slova v iných slovenských výkladových slovníkoch (napríklad: *koch*^{1,2} nemecký pôvod, *koflík* latinský/nemecký pôvod "menšia nádoba, pohár", *gondáš* maďarský pôvod, *kofium* turecký pôvod "zlaté a strieborné nite používané na turecké výšivky", *kočič* český pôvod, *gvalitiť* poľský pôvod "porušovať"). Z výrazov obmedzených na istý menší alebo väčší región vyberáme z Historického slovníka slovenského jazyka príklady *baniar* ako stredoslovakizmus vo význame "baník", *jutro* ako východoslovakizmus "zajtra", *mentúz* poľský pôvod, výskyt v Liptove "ryba mieň obyčajný".

Z prevzatých výrazov zachytených v Historickom slovníku slovenského jazyka je najviac z latinčiny (napríklad *apelovať*, *apelírovať* – táto podoba prostredníctvom nemčiny, *limitácia*, *matéria*, *majestát*, *magistrát*); to súvisí s významnou úlohou, ktorú mala latinčina ako oficiálny jazyk štátnej správy po stáročia nášho života v uhorskom štáte aj ako bohoslužobný jazyk. Pravdaže, slovník zaznačuje aj výrazy prevzaté do slovenčiny z mnohých iných európskych aj ďalších jazykov, napríklad z nemčiny (*furman*, *futro*, *gvalt*, *majsterkumšt*, *merkovať*, *braldíám*, *brajdiám* "ženích" a iné), z rumunčiny (*geleta*, *galatňa*, *gríň*), z češtiny (*deloha*, *mýtiť* "riediť", *lkať*), z maďarčiny (*koč*, *banovať*, *gubáš* "zamat"), z francúzštiny (*madam*, *gubernantka*), z turečtiny (*dóls* "tenké biele bavlnené plátno"), z taliančiny (*galeja*), z poľštiny (*gručal* "struma, hrvoľ"), z angličtiny (*galón*, *galon*, *galún* "stuha") aj z ďalších jazykov. Pri slovách prechádzajúcich k nám prostredníctvom iného alebo iných jazykov sa uvádzajú viaceré zdroje, ako to ukazujú príklady *ma-*

gazín: arabský a nemecký pôvod, *gála*: arabský, španielsky a nemecký pôvod, *gáfor*: arabský a latinský pôvod a pod. Aj tieto prevzatia do slovenčiny ukazujú, že slovenčina nežila v izolácii, lež naopak v bohatých kontaktoch s inými príbuznými aj nepříbuznými jazykmi a že od iných jazykov prijímala to, čo potrebovala na uspokojovanie pomenovacích a vyjadrovacích potrieb používateľov, t. j. že bola rovnocenným partnerom iných jazykov.

Listovanie v Historickom slovníku slovenského jazyka a jeho štúdium nás vedie po životných cestách, starostiach i radostiach, nazhromaždených poznatkoch a skúsenostiach generácií našich predkov a svojím dosahom tento slovník presahuje tak rámec čisto jazykových informácií. Slovník totiž prináša veľmi cenné informácie o celkovom spôsobe života našich etnických predkov v jednotlivých obdobiach vývinu, o ich životnej úrovni, o ich myšlienkovom a citovom svete, o ich kultúre, o ich bohatých kontaktoch s inými etnikami a pod. Pravdaže, aby sme boli schopní vnímať informácie sprostredkované lexikografickým dielom, musíme sa prehrýzť cez úspornú lexikografickú techniku, zvyknúť si na zákruty starých pravopisných sústav i na maniere stredovekých pisárov a byť pripravení na vnímanie mnohých neznámych faktov a reálií; štúdiom Historického slovníka slovenského jazyka si však mnohostrane obohatíme vlastný poznatkový, ale aj životný obzor.

Lexikografický kolektív Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV sa úspešne vyrovnal s úlohou, ktorú si skoncipovaním Historického slovníka slovenského jazyka predsavzal. Prvé dva zväzky slovníka svedčia o tom, že je to dielo, ktoré dobre reprezentuje slovenskú jazykovedu. Autorský kolektív predložil odbornej i širšej kultúrnej verejnosti solídne lexikografické dielo, splňajúce náročné odborné parametre. Prísna odborná kritika – a to nielen z jazykovedných kruhov – mu istotne môže vyčítať viaceré jednotlivosti, ale to neznižuje jeho celkovú vysokú odbornú úroveň. Aj nás v zápor-
nom zmysle zaujali také jednotlivosti, ako je zaradenie slova *épitómešter*, prípadne *ípitómešter* do Historického slovníka slovenského jazyka; toto slovo sa nám zdá nedostačujúco adaptované do slovenčiny, jeho hlásková podoba priam kričí svojím maďarským pôvodom (ktorý sa pri ňom aj uvádza) a navyše sa aj v slovníku charakterizuje ako zriedkavé. Pri využívaní lexikografických riešení nemôžeme pochváliť to, že autorský kolektív porušil slovenskú lexikografickú tradíciu tým, že na výklad významu používa kurzívu (naklonený typ písma), kým príklady sa uvádzajú normálnym, rovným typom písma. Myslíme si, že by to malo byť naopak; naše stanovisko opierame nielen o lexikografickú tradíciu na Slovensku, ktorá zahŕňa všetky významnejšie lexikografické diela z ostatných desaťročí, ale aj o to, že kurzíva sa na uvádzanie príkladov využíva aj v iných jazykovedných textoch (v štúdiách, monografiách, syntetických dielach), takže sa už v tomto smere utvoril u čitateľa istý psychický návyk. Z hľadiska jazykovej kultúry nás prekvapilo, že prídavné meno *závislý* sa vo výkladovej časti hesla *man* (2. zv.,

s. 255) upotrebuje s väzbou *na niekom*, ktorá sa v našej jazykovednej literatúre stále hodnotí ako nevhodná.

Na záver: Historický slovník slovenského jazyka je síce jazykovedné dielo, ale svojím celkovým významom hranice jazykovedy silno prekračuje. Je to dielo s výrazným vedeckým, ale aj širším kultúrno-politickým dosahom, na ktoré sa bude bohato nadväzovať aj v iných vedných disciplínach (v histórii, národopise, vo vedách o umení) a ktoré sa zaraďuje medzi základné diela o našom národnom jazyku. Vyjdenie 1. a 2. zväzku Historického slovníka slovenského jazyka signalizuje, že po publikovaní ostatných zväzkov tohto diela sa bude môcť slovenská jazykoveda pochváliť významným národným a kultúrno-politickým činom.

Ján Kačala

Literárna onomastika v Prešove

Katedra slovenského jazyka a literatúry Pedagogickej fakulty Univerzity P. J. Šafárika v Prešove a Slovenská onomastická komisia pri Jazykovednom ústave E. Štúra SAV v Bratislave zorganizovali v dňoch 12.–13. 9. 1990 v Prešove IV. celoštátny seminár zo série *Onomastika a škola*, ktorého témou bola literárna onomastika. Na pracovnom stretnutí sa zúčastnilo vyše tridsať jazykovedcov z celej ČSFR.

V úvodnom príspevku seminára M. Knappová sledovala funkcie vlastných mien v literárnom diele, kde okrem individualizačnej (identifikačnej) funkcie plnia aj rozličné špeciálne funkcie. Pomáhajú zaraďovať nimi pomenované objekty do doby, zakontextúvajú ich do istého jazykového prostredia, príp. osobnými menami sa postava identifikuje vo vzťahu k národnosti, sociálnemu postaveniu či náboženskému vyznaniu. Vlastné mená majú v literárnych textoch aj ďalšie úlohy, napr. charakterizujú postavy v detskej literatúre, v satirických i komediálnych textoch, resp. plnia asociačnú (evokačnú) funkciu odkazovaním na rozličné miesta a postavy. Najmä v umeleckej literatúre majú vlastné mená estetickú funkciu, ktorá sa realizuje pomocou formálnej podoby mena: jeho hláskovým skladom, dĺžkou i ťubozvučnosťou.

V bloku príspevkov súvisiacich s fungovaním mien v umeleckej literatúre sa pozornosť sústredila najmä na prózu. O. Nemčoková si všimla mená postáv v románe *Zbojnícka mladosť*, J. Jurčo referoval o funkcii mien vo fabule a sujete novely M. Figuli *Tri gaštanové kone* a z referátu J. Furdíka a V. Žemberovej sa prítomní dozvedeli o fungovaní mien v románovej tvorbe E. Dzvonička. J. Bartůňková a A. Zachová v spoločnom referáte vysvetľovali sémantickú funkciu mien v diele V. Párala, V. Miller hovoril o menách osôb v románoch V. Řezáča z obdobia okupácie a J. Kučera rozobral literárno-onomastické aspekty novely J. Očenáška *Romeo, Julie a tma*.

V detskej literatúre sa využíva celé spektrum mien postáv. J. Stanislavová napr. analyzovala funkcie vlastných mien v poetike príbehov zo života detí, kde sa mená podieľajú na vytváraní obrazu detského sveta. S. Pastýřka zaujali spôsoby pomenúvania v moderných rozprávkach, ktoré dokumentoval na pomenovaniach vodníkov. Lingvisticko-literárny rozbor mien a postáv v súčasnej autorskej rozprávke podala E. Krošláková, podobný charakter mal aj príspevok N. Bayerovej o modelovej analýze vlastných mien v detskej literatúre.

O menách v poézii bol jediný príspevok. J. Račok sa v ňom zamerl na vlastné mená v slovenskej medzivojnovnej poézii E. B. Lukáča ako na signál poetologickej koncepcie autora.

Druhý okruh referátov patrilo fungovaniu mien v učebniciach. P. Odaloš rozobral funkcie mien postáv v šlabikári a v čítankách slovenského jazyka na 1. stupni základnej školy a D. Kremzerová objasnila informačnú hodnotu vlastných mien v čítankách českého jazyka 1.–4. ročníka základnej školy. K tomuto bloku možno voľne priradiť aj referát M. Sedlákovej o vlastných menách v Pravidlách slovenského pravopisu.

Hodnotný bol aj blok príspevkov o fungovaní mien v piesňach a povestiach. M. Sokolová analyzovala vlastné mená v zemplínskych piesňach, J. Kolařík si všiml mená v ľudových piesňach, L. Kuba sa zamerl na zemepisné vlastné mená vo vojenských ľudových piesňach, L. Olivová-Nezbedová hovorila o menách v Českých národných piesňach a tancoch od Č. Holasa a T. Lalíkovú zaujali mená členov Jánošíkovej družiny.

Posledný blok referátov bol venovaný menám v prekladoch diel z krásnej literatúry, pričom M. Majtán si z globálneho pohľadu všiml práve túto problematiku. J. Maleninská zase hovorila o českých a ruských prekladoch osobných mien v novelách G. Kellera a J. Matúšová rozoberala vlastné mená v súčasných prekladoch nemeckej beletrie. Vo všeobecnosti sa zdá, že klasické mená postáv nie je potrebné prekladať, ale len adaptovať do jazyka prekladu, aby literárne typy prenikli do vedomia európskej verejnosti. Vhodné je prekladať mená postáv v humoristických alebo satirických dielach, lebo mená súčasne charakterizujú postavu typickou vlastnosťou. V tomto bloku odznegli aj príspevky J. Jacka a J. Matkovičovej, ktorí sa zamerlali na mená v publicistických textoch.

M. Blicha rozobral vo svojom referáte úlohy onomastiky v nových podmienkach a načrtol perspektívy tejto disciplíny, ktoré charakterizoval ako sprístupnenie západnej onomastiky spolu s nadväzovaním kontaktov a zintenzívnenie publikovania v niektorých oblastiach onomastiky, napr. aj v literárnej onomastike, zatiaľ publikačne zanedbávaných. Materiálové zdroje pre literárnu onomastiku i pre ostatné sféry onomastiky vidí autor v literatúre slovenských enkláv v zahraničí a v literatúre publikovanej v obmedzenom náklade (samizdaty) a nepublikovanej z politických dôvodov.

Užitočné stretnutie zdôraznilo potrebu tímových prác onomastikov s literárnymi vedcami i folkloristami aj potrebu prednášať onomastiku na vysokých školách. Stretnutie vhodne doplnila vlastivedná exkurzia po východnom Slovensku.

Referáty prednesené na celoštátnom seminári, o ktorom podávame stručnú informáciu, pripravuje na vydanie v osobitnom zborníku Pedagogická fakulta UPJŠ v Prešove.

Pavol Odaloš

SPYTOVALI STE SA

Jeden originálny frazeologizmus. – I. T. z Bratislavy nás požiadal, aby sme osvetlili význam výroku *Já sem si krstnú na suchém korýtku nevykúpavala*, s ktorým sa stretol pri sledovaní televízneho seriálu *Štúrovi*.

Ako sme zistili nazretím do scenára tohto televízneho diela, ktorého autorom je Jozef Bob, citovaný výrok patrí epizodickej postave pani Roháčovej a odznieva v situácii, keď si mladý Jozef Miloslav Hurban berie za manželku Aničku Jurkovičovou. Text je nárečový, pochádza z myjavskej oblasti západného Slovenska (resp. bližšie z Hurbanovho pôsobiska Hlbokého) a k jeho lexikálnej (pomenúvacej) stránke sa žiada dodať, že výraz *krstná* (v ďalšom výklade budeme používať výrazy v spisovnej forme) je zjednoslovnené označenie krstnej dcéry, korýtkom sa tu myslí podlhovastá a pravdepodobne drevená nádoba na kúpanie detí (dnešná vanička), na pranie a pod. a sloveso *vykúpavav* pokladáme za nárečové druhotné imperfektívum (sloveso nedokonavého vidu) k východiskovému slovesu *kúpať* (podobné dvojice sú v našom jazyku veľmi časté, napr. *padat* – *vypadávat*, *opadávat*, *sekat* – *vysekávat*, *presekávat*, *odsekávat*, *krútit* – *vykrúcat*, *odkrúcat*, *zakrúcat*).

Motivácia výroku *kúpať dieťa v suchom korýtku* vychádza z poznatku, resp. zo skúsenosti, že rozumní ľudia kúpu deti v korýtke naplnenom vodou, preto *kúpať* deti v suchom korýtke je nerozumné a nezmyselné. Ak sa teda hovoriaca postava bráni pred možným podozrením z takéhoto nevhodného konania, vraví tým, že nie je naivná, že má vlastný rozum a vie, čo sa má robiť, čo si istá činnosť vyžaduje. Výrok *kúpať dieťa v suchom korýtke* možno pokladať za frazeologizmus (západoslovenského pôvodu) so sviežou obraznosťou a zreteľnou motiváciou. Je to v súčasnom jazyku zriedkavý vyjadrovací prostriedok, ale patrí do jazykového a kultúrneho bohatstva slovenského ľudu, preto si zaslúži našu pozornosť a preto naň aj upozorňujeme. Zriedkavosť tohto vyjadrovacieho prostriedku potvrdzuje aj to, že

pri našom malom prieskume sme nenašli ani jedného používateľa, ktorý by tento frazeologizmus poznal.

Frazeologizmus *kúpať dieťa v suchom korýtku*, resp. jeho záporná podoba používaná v sebaobranom postavení *Ja som si dieťa v suchom korýtku nekúpala* tematicky patrí medzi tie frazeologizmy, ktoré vypovedajú o človeku z hľadiska jeho schopností, rozumových daností, rozľadenosti, skúsenosti. Tento originálny výrazový prostriedok sa zaraďuje medzi početné ostatné frazeologizmy s takouto významovou náplňou. O početnosti takýchto frazeologizmov v našom jazyku sa možno presvedčiť nazretím do zbierok týchto jedinečných pomenovacích jednotiek, akými sú Zátureckého Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia (Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1965, s. 167–170), Smieškovej Malý frazeologický slovník (2. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977. 296 s.) alebo Habovštiakovej a Krošlákovej Človek v zrkadle frazeológie (Bratislava, Tatran 1990, s. 56–57).

Ján Kačala

Orbitál či orbital? – B. F. z Bratislavy: "Vo fyzike sa používa termín *orbital* zväčša s krátkym *a*. Nemal by sa používať s dlhým *á*?"

Termín z kvantovej fyziky *orbital*, resp. *orbitál* (= elektrónový oblak), ktorým sa označuje rozdelenie hustoty elektrónov okolo jadra, má svoj pôvod v latinskom slove *orbis* s významom "kruh, kružnica, okrúhla vec, kotúč, klenba atď.". V minulosti sa namiesto podoby *orbital/orbitál* používala podoba *orbit*, novšie sa však začala uplatňovať podoba s koncovým *-al*, resp. *-ál*. Keďže však v slovenčine máme veľa slov i termínov s koncovým *-ál* prevzatých nielen z latinčiny, napr. *duál*, *plurál*, *rituál*, *kvartál*, *lokál*, *inštrumentál*, *kapitál*, *portál*, *signál*, *vokál*, *univerzál*, ale aj z iných jazykov, napr. *paušál* (z nemčiny), *kryštál* (z gréčtiny), *pedestál* (z francúzštiny, no svoj pôvod má takisto v latinčine), je odôvodnené aj v slove *orbitál* písať a vyslovovať dlhé *á*. Termín *orbitál* s kvantitou v príponě *-ál* sa zaznačuje aj v Pyramíde, encyklopedickom časopise moderného človeka, v č. 128 na s. 4082 (odtiaľ sme čerpali aj základnú definíciu termínu) a používa sa napr. aj v dvojslovných termínoch *atómový orbitál*, *molekulový orbitál*, *hybridný orbitál*.

V tejto súvislosti možno ešte pripomenúť, že slovo *orbitál* má zmiešané skloňovanie, to značí, že všetky tvary má podľa vzoru *dub*, iba v lokáli jednotného čísla má tvar podľa vzoru *stroj*, teda zakončený na *-i*, o *orbitáli* tak ako o *pluráli*, o *duáli*, o *vokáli*, v *inštrumentáli*, na *portáli*. V nominatíve množného čísla má tvar zakončený na *-y*, (*atómové*) *orbitály*, ako (*dva*) *portály*, (*tri*) *kryštály*, (*štyri*) *signály*.

Matej Považaj

KULTÚRA SLOVA, časopis pre jazykovú kultúru a terminológiu. Orgán Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV. Ročník 26, 1992, č. 8. Vydavateľstvo Slovak Academic Press, spol. s r. o. Hlavný redaktor PaedDr. Matej Považaj. Grafická úprava Oto Takáč. Technická redaktorka Anna Lišková. Vychádza dvanásťkrát ročne. Ročné predplatné Kčs 96,-, jednotlivé čísla Kčs 8,-. Rozširuje, objednávky a predplatné prijíma SAP – Slovak Academic Press, spol. s r. o., P. O. Box 57, Námestie slobody 6, 810 05 Bratislava. Registr. zn. F-7050.

KUL
TURA
SLOVA

Distributed by SAP – SLOVAK ACADEMIC PRESS Ltd., P. O. Box 57, Námestie slobody 6, 810 05 Bratislava, Czechoslovakia. Distribution rights are held by KUBON and SAGNER, P.O.B. 34 01 08, D-8000 München, Germany.

© Slovak Academic Press, spol. s r. o., 1992

Cena Kčs 8,-